

(७७)

- १५० " " (४) जैसे सागर हेलायती ।
तैसे नादावरि नाद उठती ।
दोही दळी आंदोलसी ।
सीहनाद ॥ १५३ ॥
- १५५ " " (५) ऐसा घोषु अचाट प्रगटला ।
आकाशीं पाताळीं व्यापला ।
तेण महाभूतांचा राहिला ।
व्यापार आचवा ॥ १५९ ॥
- १५६ " " (६) पवन प्राणें कोंडला ।
तोय सर्वत्र शोखीलला ।
तेज तरी लोपला ।
सैन्यरजें ॥ १६१ ॥
- १७० " " (७) योध्ये सवल भारी टणक ।
शस्त्रास्त्रां पूर्ण साधक ।
युध्य कर आले सकळीक ।
भूपती जे जे ॥ १७५ ॥
- १७४ " " (८) कैसा कुण्डलुनै रथ मिरवत ।
ध्वजास्तंभी तो हनुमंत ।
मूर्तिचय अत्यहुत ।
देखती डोळां ॥ १७९ ॥
- १७५ " " (९) तबं कृष्ण हाणे पार्थाप्रती ।
थेथें समस्त राये आले असती ।
कौरवांतें ही निगुती ।
पाहे पां वरवें ॥ १८० ॥
- १८४ " " (१०) परस्परं कोण्हा न गणिति ।
दोहि दळीं वीर हाकारिति ।
आजी आवलि रे आखां वणति ।
संभ्राभगंगा ॥ १९० ॥

(७८)

१८८	११	११	[११] झणोनी येथें स्वजनु देखीला । कूपेनें अत्यंत मोहीनला । तसे वीरवृत्तीची केला । अनादर ॥ १९४ ॥
२०६	११	११	[१२] नीमीत्ये वीर्यीत वीर्यीत । न चोखवे श्रेयसपति । वृथाची दुरामहो श्रीपती । संग्रामी यथे ॥ १९३ ॥
११	११	११	[१३] कैसा संग्राम हा दुर्धर । बोडवला पापाचा सागर । येथें निस्तरावया धीर । कवण आधी ॥ १९४ ॥
२२१	११	११	[१४] कैसें हें नरावरत चि आलें । अदृष्ट दुःख कोसळलें । नेणें काय आर्जविलें । प्रकृत पूर्वी ॥ २२९ ॥
२२४	११	११	[१५] जयांचें करूं पूजन । हृदयीं भावें भजन । निरंतर दखण । वाही पोटी ॥ २३२ ॥
११	११	११	[१६] यांचिया कूपेचें मज जीवन । तेथें मी जालों अर्जुन । तो आतां काय जुमोन । मार्ग यांची ॥ २३३ ॥
२३१	११	११	[१७] कां पंचमुख सभेमाजी एतां । न धरे श्रीगोपु सर्वया । नां तरि लळाची प्रसन्नता । लाघु न बांछी ॥ २४० ॥

			[१८] जरि अनंत जन्मीचे दुकूल । तेणें तुं जोडलासि अभ्युत । ऐसें देखोनि विपलित । साहे कोण्हीं ॥ २४१ ॥
२३१	"	"	[१९] तैसा हा दोषाचा महापूर । कुळघात मी न संव्हार । येथें बाहबलियां पाव । न सांपडे चि ॥ २४० ॥
२४०	"	"	[२०] ऐसें पार्शु तीचे अवसरी । झणे देवा अवचारी । यथां कस्मषांची थोरी । जाणसी तुं ॥ २४२ ॥
२४१	"	"	[२१] ऐसा वर्णसंकरां तया । अशेस्तां कुळघातीयां । नरकभोगा सांचुनीयां । नाहीं आन ॥ २४२ ॥
२४०	"	"	[२२] मग तयाचे धर्म नासती । कुळ जाये अधोगती । ऐसी करिजेळ ख्याति । पार्शी याहीं ॥ २४० ॥
२४८	"	"	[२३] ऐसें बीचारनी सकळ । अबळोकुनीयां कुळ । मग झणे राज्य तें केवळ । नीरवभोग ॥ २४८ ॥
२४५	"	"	[२४] जेणें अर्धुनाचा मोहो नाथे । सम्यक्-ज्ञान हृदयीं प्रकाशे । ऐसीं प्रबोध उत्तरे विशेधे । बोळिजति ॥ २८६ ॥
२७३	"	"	

(८०)

			(२५) जे उत्तरमीमांसा उपनिषदें । तींयें मयुनीयां मुकुंदें । निहपिजेल आनंदें । पार्थु जेणें उमजे ॥ २८७ ॥
२७३	"	"	(२६) वेदीं त्रिकांडनिरोपण । कर्म उपासना ज्ञान । तें स्वयें ची कृष्ण आपण । बोधिति पार्थासी ॥ २८८ ॥
	"	"	साङ्गोवकरांच्या प्रतीत खालील दोन ओंव्या क्षेपक आहेत. ऐसें पार्थ तिये अवसरी । हणे देवा अवधारी । या कर्मणाची थोरी । सांगेन तुज ॥ २४२ ॥ ऐसें देखोनि सकळ । अर्जुनें आपुलें कुळ । मग हणे राज्य तें केवळ । निरयमोग ॥ २६७ ॥
२४१	"	"	
२६५	"	"	

सोनारी प्रतीतल्या शेवटल्या तीन ओंव्या कुंड्यांनीं पहिल्या अध्यायांत क्षेपक क्षणून नमूद केल्या आहेत.

साङ्गोवकरांच्या प्रतीच्या पहिल्या अध्यायांतल्या दोन्ही क्षेपक ओंव्या सोनारी प्रतीत पाठनेदानें आल्या आहेत.

मजकबळील इतर सर्व पोथ्यांच्या पहिल्या अध्यायांतील क्षेपक सोनारी प्रतीतील क्षेपकांत आले आहेत. ज्याअर्थी सोनारी प्रतीत ओवीसंख्या ९८५१ आहे व निळोवाच्या प्रतीत १०००१ ओंव्या होत्या, त्याअर्थी निळोवाच्या प्रतीत सोनारी प्रतीतल्याहून १४९ क्षेपक जास्त होते, हें उघड आहे. तंजावरी प्रतीत ओंव्या ९०४७ आहेत, तेन्हां तींत १५५ क्षेपक मुकुंदराजाच्या प्रतीहून जास्त आहेत. तंजावरची

एकनाथाळा ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत भिळाली नव्हती.

प्रत एकनाथाच्या प्रतीनंतर ९ वर्षांनी झणजे शक १५१५ त तयार केळी असल्यामुळे, एकनाथाच्या प्रतीत सुमारे ९०४७ ओंव्या वसाव्या, असें ह्मणावयास हरकत नाही. भारवांच्या प्रतीप्रमाणें एकनाथी प्रतीत ९००९ ओंव्या होत्या असें जरि धरलें, तरी हि एकनाथाच्या प्रतीत ११७ शेषक राहिले च होते, असें ह्मणवें लागतें. झणजे एकनाथाला ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती, ह्यांत बिलकुल संशय नाही. शेषक असलेल्या पोथ्या एकनाथाच्या हातांत पडल्या, व भाषा, औचित्य, पुनराक्ति, असेंभव, वगैरे प्रमाणांनी त्यानें आपली प्रत आपल्या समजुतीप्रमाणें शुद्ध करून घेतली. परंतु, इतकें हि करून आपल्या शुद्ध केलेल्या प्रतीत शेषक राहिले नसतील च, अशी खात्री त्याची त्याला च पडली नाही. सक्क, उद्दिप्त होऊन त्यानें खालील श्यापोक्ति प्रकट केलीः—

या ज्ञानेश्वरीपाठीं । जें टीका करील मन्हाटी ।

तेणें रत्नखचिताच्या ताटीं । जाण मरोटी ठेविली । ॥ १ ॥

पाठीं झणजे नंतर, असा अर्थ कित्येक अप्रसुद्ध करतात ! पाठीं झणजे पाठांत; ओंव्यांत. ज्ञानेश्वरीच्या मूळ ओंव्यांत जो कोणी आपल्या टीकारूप ओंव्या करून समाखावर लिहून ठेवील, त्यानें रत्नखचित ताटाच्या भोंवटीं नरोट्या ठेविल्यासारखें होईल, असा एकनाथाचा शाप आहे. आणि हा शाप अक्षरशः खरा होता. ज्ञानेश्वरीनंतर कोणी ओंव्या करूं नये, असा नाथांचा आशय नाही. तर, ज्ञानेश्वरीच्या पोथीच्या पानांच्या समाखावर ज्ञानेश्वरी वाचतांना तल्लीन होऊन कित्येक लोक ज्यास्त विशदीकरणार्थ स्फूर्तीनें टीकारूप ओंव्या भाविकपणानें व प्रेमानें लिहून ठेवीत. ह्या ओंव्या नकल करणारे लेखकलोक मूळांत अज्ञानानें घुसवून देत. त्यामुळे, मूळ कोणतें व प्रक्षिप्त कोणतें, तें हि कळण्याची मारामारी क्वचित् प्रसंगी पडे. ह्या घोंटाळ्याला अनुलब्धून नाथांनीं ही श्यापोक्ति प्रगट केली आहे. मजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या पोथ्यांवरून प्रक्षेपांचा समावेश निरनिराळ्या प्रतींत कसा झाला, तें उत्तम कळतें. एका पोथीच्या समाखावर टीका झणून जी ओंवी लिहिली असते, तीच दुसऱ्या एखाद्या तत्पश्चात्क पोथींत मूळांत प्रविष्ट केलेली आढळते. तथांत, हुद्देहुव ज्ञानेश्वराच्या भर्तीवर जर ओंवी बनली गेली असेल, तर ही मूळ ओंव्यांतून निघून काढण्यास पंचाईत पडते. सुतिवस्तु,

शब्द, औचित्य, बगैरे साधनांनीं प्रक्षेप निवडून काढितां येतील. परंतु, ही साधनें बंधक संपादकाच्या हातीं समग्र असलीं पाहिजेत. अशीं साधनें एकनाथाच्या काळीं उपलब्ध नव्हती, हें तर काव, परंतु, तीं सध्यां हि असावीं तशीं उपलब्ध नाहींत. आतां इतकें खरें आहे कीं, शानेश्वराच्या पुर्वीचे व वेळचे सराठी शिलालेख व ताम्रपत्रें सध्यां उपलब्ध झालीं आहेत. त्यावरून शानेश्वरीची भाषा कशी असली पाहिजे, हें सूक्ष्म रीतीनें सांगता येईल. परंतु, शानेश्वरकालीन शब्दकोश अद्याप सराठीत तयार झाल्याचा आहे. त्यामुळे, अभूत शब्द शानेश्वरीत येऊं शकेल किंवा शकणार नाहीं, हें सांगण्यास साधन नाहीं. तसेंच, धर्मकोश, इष्टान्तकोश, इतिहासकोश, बगैरे कोशांचा आपल्याकडे अभाव असल्यामुळे, शानेश्वरीतरकालीन पोष्यां-
तील प्रक्षेप निवडून काढणें कधीं देखील प्रायः दुर्घट आहे. एकनाथाच्या वेळीं, तर, सर्वस्वींच दुर्घट होतें. तथांच, फक्त १००:१५० च क्षेत्रक त्यानें आपल्या प्रतीत वेऊं दिलें ही कांहीं लहानसहान गोष्ट नाहीं. साक्षात्, मुकुंदराजाची पोथी मला न मिळती, तर भाषा, शब्द, औचित्य, पुनश्चि बसवेंच्या जोरावर एकनाथाच्या इतकी हि छद्म प्रत मला तयार करतां आली नसती. आली असती किं नसती, ह्या शंकेची केवळ कल्पनाच करावयाला नको.

केवळ विनवस्सल झणजे
सकल पोथ्या ताडून ग्रंथां-
चे मूळ निर्मेळ स्वरूप
सिद्ध होत नाहीं.

मूळ अस्तित्व प्रत उपलब्ध नसतां, अकथ पोष्यांची तुलना करून, माडगांवकरांनीं जी ओवीसंख्या दिली आहे, तीत १४२ क्षेत्रक राहिलेच आहेत. मूळ अस्तित्व प्रत किंवा प्रतीची प्रत उपलब्ध नसतां, कोणत्या हि ग्रंथाचा मूळ मजकूर नेहमीं अमुक होता,

हें अगदीं विनशुक्त ठरवितां येणें केवळ, अशक्य आहे. पुण्या ग्रंथकारांच्या Variorum Editions युरोपियन विद्वान लोक काढतात, त्यांच्या शुद्धा-
शुद्धतेची परीक्षा ह्या न्यायानेंच केली पाहिजे. भारतासारख्या ग्रंथांनां हि हाच दंडक लागू आहे. अस्तित्व प्रतीच्या अभावीं, वाढेल त्यानें वाढेल तो भाग प्र-
क्षित समजाया व त्याच्या भरतुकण्या बलावर वाटतील तीं अनुमानें काढावीं.
शास्त्रज्ञांचा दोहोची हि किंमत धरून आहे. स्वातंत्र्य सदां दळमज्जितच असले,

६२ लखिरामन्दवागमं लिहिलेस्वा ज्ञानेश्वरीच्या मूळ प्रतीत श्लोकांची उचरोत्तर जास्त भरती झाली; परंतु मूळ ओव्या काढून टाकून कमती भाष कोणत्या हि पोर्षीत झालेली दिसत नाही. ज्ञानेश्वरी भरती केली आहे.

जुळून एखाददुसरी मूळ ओवी लेखकाने गाळलेली पोर्ष्यांतून भावळते. पण, जाणूनबुजून ज्ञानेश्वरी ओवी मूळ ग्रंथांतून काढून टाकण्याचे धाट्य कोण्याहि लेखकाने केलेले आढळत नाही. कारण, भक्तिमार्गी लोक ज्ञानेश्वराच्या शब्दाला केवळ ईश्वरीवचन समजत आणि विज्ञान जे असत त्यांना मुळाची सद्बुद्धयता असे. त्यामुळे, मूळ ज्ञानेश्वरीच्या ओव्यांत कदाई झालेली नाही. झाले काय? तर, टीकाकारांच्या समासावर लिहिल्याच्या खोडीने, मूळग्रंथांत श्लोकांची खोगीरभरती मात्र जास्त झाली. ओव्यांचा अनुक्रम एखाद्या पोर्षीत बदलेला आढळतो. झणजे भागची पुढे व पुढची मागे, असा व्युत्क्रम दृष्टीस पडतो. परंतु, संबंद ओवी किंवा ओव्या गाळलेस्वा कोणत्या हि संबंद पोर्षीत आढळत नाहीत.

ज्ञानेश्वरीच्या पाठांत श्लोक ओव्या कोणी नवीन करून घाष्टू नये, असा निर्बंध ज्याने केला त्या एकनाथाने स्वतःश्लोक ओव्या रचून ज्ञानेश्वरीत घातल्या नाहीत, हे उघडच आहे. परंतु, कित्येकांचे असे झणणे आहे की, “ एकनाथाने ज्ञानेश्वरीच्या कव्याच ओव्यांतील चरणांची फिरवाफिरव केली आहे ” (भिंगारकर, ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय, पृष्ठ ७२-७३). भिंगारकरांनी असा चरणांची फिरवाफिरव केलेल्या झणून चार ओव्या दिलेल्या आहेत. त्या चान्ही मुकुंदराजी प्रतीत नाहीत व त्यांची त्या त्या स्थली आवश्यकता हि नाही. पांचव्या अध्यायातील “ बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान ” इत्यादिक ओवी संबंधाने भिंगारकर असा प्रस करतात की, ही ओवी प्रक्षिप्त समजली तर श्लोकाच्या टीकेची ज्ञानेश्वरकृत मूळ ओवी कोणती ती दाखवून दिल्याशिवाय ही ओवी नवी किंवा जुनी याचा नीटसा खुळावा होणार नाही (भिंगारकर, पृष्ठ ७२।७३). परंतु, मुकुंदराजी प्रतीवरून पहाता, प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाची टीका ज्ञानेश्वर हटकून फटोच, असे झणता येत नाही. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या अध्यायातील १८ व २० व श्लोकांवरील ज्ञानेश्वरी टीका पहा. १८ व्या श्लोकांतील अनाशिनः व

अप्रमेयस्य ह्य दोन पदांचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरानें दिल्लें नाहीं. २० व्या श्लोकांतील एका हि पदाचें भाषान्तर ज्ञानेश्वरी टीकेंत नाहीं. २१ व्या श्लोकाची हि होच दशा आहे. ह्मणजे, जेथें विशेष कांहीं मानगड न्हय, प्रायः पुनः एक व गौरव आहे तेथें ज्ञानेश्वर प्रुति करतो. तेंच प्रकार पांचव्या अध्यायातील तदुद्भवः इत्यादि श्लोकाचा झाला आहे. मूळ श्लोकांतील प्रत्येक पदाचा अर्थ ज्ञानेश्वरानें दिला नाहीं. सर्व टीका दृष्टान्तांनीं च भरून काढिली आहे. प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक पदाचें भाषांतर ज्ञानेश्वर नियमानें देतोच, अशी जर गोष्ट असती, तर भिंगारकरांचें ह्मणणें समुक्तिक दिसलें असतें. सधी गोष्ट नाहीं, त्याअर्थी ही “बुद्धिनिक्षये आत्मज्ञान” इत्यादिक ओवी प्रक्षिप्त आहे व ती एकनाथांनीं केली आहे, असें हि ह्मणवत नाहीं. सज्जलवळ कोंकणांतील मालवण घाहीं सांपडलेली एक पोथी आहे, तींत ह्या प्रक्षिप्त ओवीचा पाठ असा आहेः—

बुद्धिनिक्षये आत्मज्ञान । नष्टरूप भावि आपणाआपण ।

नष्टनिष्ठा राखे पुण । अहिर्निधि ॥ ८८ ॥

तस्यस्यपण हें पद ह्या पाठांत नाहीं. तेव्हां, ह्या अशा पाठाच्या ओवीवर एकनाथित्व हि आरोपितां येत नाहीं.

साहित असलेले सर्व श्लोक मूळांत घालण्याचा सोनारी प्रतीचा सर बालाच आहे. त्या प्रतींत ही ओवी नाहीं. हिच्या ऐवजी,

अनुभवे बुद्धि भरुनी । भोगवीती मना करुनी ।

मग तें चि इन्द्रियभुवनी । वर्धाष करीती ॥ ११६ ॥

अशी ओवी आहे. सोनारी प्रत एकनाथाच्या नंतरची आहे. तिच्यांत ज्या अर्थी “बुद्धिनिक्षये” ही ओवी नाहीं त्याअर्थी ही ओवी एकनाथाची तर नव्हेच, परंतु, एकनाथकालीन हि नाहीं. कोणी नंतर रचिलेली आहे. ह्या ओवीचा पाठ दोन तऱ्हांचा सांपडतो. एकनाथी चार चरणांचा व चार यमकांचा एक पाठ; आणि साडेतीन चरणांचा दुसरा पाठ. तस्मात्, एकनाथानें हा प्रक्षेप घातलेला नाहीं, साधिवर्यां घाका नको. इतकेंच नव्हे, तर एकनाथानें ज्ञानेश्वरींत एक हि प्रक्षेप घातलेला नाहीं, हा नियम समजावा.

६४ असल प्रतीच्या अमावी, निष्पळ दहा पांच पोथ्या घेऊन प्रक्षिप्ताप्रक्षिप्त निवडण्यांत जसें फारसे ह्मणण्याजोगें सख येत नाहीं, तसेंच ह्या

पद्धतीने मूलप्रतीची मूल अस्सल भाषा हि नक्की ठरविणें दुरुपास्त होत. माडगांवकरांनी अकरा निरनिराळ्या प्रती घेऊन ते पाठ ठरविले आहेत, ते मुकुंदराजाच्या प्रतीतील मूलपाठाशीं ताडून पाहिले असतां, बरीच विषयांची सत्यता प्रतीत होईल. सबब, कांहीं पाठ दोन्ही प्रतीतील घेऊन तुलना करतो.

अध्याय पहिला मुकुंदराज ओवी	माडगांवकर	माडगांवकरांच्या टिपां- तील पाठान्तरे	
४ रेखा	देखा	देखां	[१]
४ रेव	डेव	०	[२]
५ तिये	ते	तिये-तीं	[३]
६ पयबंध	पदबंध	०	[४]
७ तिया	त्या	०	[५]
९ व्यासादिकांच्या	व्यासादिकांची	व्यासादिकांच्या	[६]
९ तिया	ते	०	[७]
१० विसंवादें	विसंवाद	विसंवादें	[८]
१३ सत्कर्वाडु	सत्कारवाडु	०	[८अ]
२४ जालेयां	जालियां	जालेयां	[९]
२५ कृतकार्या	कृतकार्या	कृतकार्य	[१०]
२८ कलाकौतुकां	सकळां कौतुकां	सकळ कौतुकां	[११]
३० वसैठ	वसौठ	विशिष्ट	[१२]
३२ आविष्करोनि	आविष्करोनि	आदिकरुनि	[१३]
३३ महाकाव्यां रा० हा काव्यां राबो	हा काव्यां राबो	शास्त्रां	[१४]
३५ सिद्धानें	शाहणें	०	[१५]
३५ प्रेम	प्रमेय	०	[१६]
४० तुलावळें	सुखावळें	०	[१७]
४१ नागरां	नागरा	नागरां	[१८]
४२ आगली	आमली	०	[१९]
६२ देआये	जावे	परितुजेवा	[२०]
१०९ काज	कां जे	०	[२१]

११३	सूक्ष्मी	जुंझती	•	(११)
११४	तेजा	झवा	•	(१२)
११५	उन्मिले	मरचिलेनि	•	(१४)
११६	राज्याचेधाधोळा	राज्याच्या बोला	राज्याच्या	(१५)
११७	राज्यभा	सडा	•	(१६)
११८	बाणवारि	बाणनरि	•	(१७)
११९	सकले	सकळ	•	(१८)
१२०	आपणपेयां	आपणयां	आपणयांतें	(१९)
१२१	आतां ह्या वेदि जें जिआवें ।	आतां यावरी जें ज्यावें ।	जिआवें	
	तेजापासौनि हें बरवें ।	तेजापासौनि हें बरवें ।		
	जें शस्त्रें संडौनु साहावे ।	जें शस्त्रें सांडूनि साहावे ।	(१०)	
	बाण एयांचे ॥ १२४ ॥	बाण यांचे ॥ १२५ ॥		

स्पष्टीकरण:—

(१) साडगांवकर, कुंटे, साखरे, वगैरेच्या प्रतीत देखा, देखां भसा फाट आहे. ह्या पाठानें बराबर अर्थ लागत नाही. अंगिकभाव हें नाम आहे. तें अवयव किंवा स्मृति या शब्दांची जोडतां येत नाही. व्याकरण साड येतें. साखऱ्यांच्या प्रतीत कांहीं तरी गडबडगुंडा केला आहे. २ व्या खोली पासून १९ व्या खोलीपर्यंत रूपक आहे. त्यांत,

१ देव = गणेश	१२ पर्व = रत्ने
२ शब्दब्रह्म = गणेशमूर्ति	१३ मती = पल्लवसडका
३ वर्ष = वपु	१४ वदरर्धने = साहाभुजा
४ स्मृति = अदभ्य	१५ तर्क = परंपरा (१ भुजा)
५ देखा = अंगिकभाव	१६ न्याय = अंकुश (२ भुजा)
६ अर्थशोभा = लावण्याची टेव	१७ वेदान्त = मोदक (१ ")
७ पुराणें = मणिसूषणें	१८ भगवदंत = बौद्धमतसेकेत (४ ")
८ पदपद्धति = जेवणें	१९ बरदहस्त = सचकंवाद (५ ")
९ पद्यबंध = अक्षर	२० अभयहस्त = धर्मप्रतिष्ठा (६ ")
१० साहित्य = बाणें	२१ शुद्धादंड = विवेक
११ काव्यनाटके = कुत्रबंटिका	२२ समग्रदंत = उवाच

- २१ सल्लेखणु = उल्लेख २७ उपनिषदें = कुसुमें
 २४ दोन्ही-भिर्मांसा = दोन्ही काज २८ अकार = चरणांशुगुल
 २२ मुनि = अलि २९ उकार = उदर
 २६ देसादेव = दोन्ही गंडरबलें ३० मकार = मस्तक

अर्थें हें गणेशदेवाचें रूपक आहे. त्यांत इतर उपमानांना अशीं उपमेयें आहेत, तसें, देसा हा पाठ १ व्या ओवींत घेतला असतां, अंगिकभाव ह्या उपमानाच्या उपमेय उपलब्ध होत नाहीं. तेव्हां, रेखा हाच मुकुंदराजाच्या प्रतीतील पाठ प्रयुक्त आहे. रेखा ह्याने काव्यरचना. अंगिक ह्याने इंद्रिया-संबंधी, अवयवांसंबंधी. भाव ह्याने अवयवांच्या द्वारा विकारांचें प्रदर्शन, हा रेखा शब्द चवथ्या अध्यायाच्या २१५ व्या ओवींत व सहाव्या अध्यायाच्या १८ व्या ओवींत आला आहे.

जें खादित्य आणि शांती । हे रेखा दिसे वीसती ॥ अध्याय ५, ओवी २१५ ॥
 नवल बोलतिवें रेखेची वाहाणी । अध्याय ६, ओवी १८ ॥
 ह्या दोन्ही स्थळां रेखा ह्या शब्दाचा अर्थ काव्यरचना असा आहे. रेखा हा पाठ घेऊन, पहिल्या अध्यायांतील ह्या धोक्या ओवीच्या प्रथमांश्याचा अर्थ असा:—

गणेशा! स्मृती ह्या तुझे अवयव आहेत व काव्यरचना ही तुझ्या सनातील विकारांची व विचारांची अवयवद्वारा प्रदर्शक आहे.

मादगावकरांच्या टीपांत हि हा पाठ नाहीं. निजबळील सेनारी प्रतीत रेखा असाच पाठ आहे.

(१) मादगावकरादि प्रतीत देव असा पाठ आहे. तो पाठ घेऊन अर्थ असा होतो. तेव ह्याने अवयवरूप ह्या स्मृती त्यांच्या ठायीं, अर्थसोभा ही लावण्याचा साठा आहे. स्मृतींचा जो अर्थ तो लावण्याचा साठा कसा कम जायवाचा ? आतां मुकुंदराजाच्या प्रतीतील देव पाठ घेऊन काय अर्थ होतो तो पहा. देव ह्याने नसण. तेव ह्याने आंगिकभावरूप जी काव्यरचना तिच्या ठायीं, अर्थसोभा ही सौंदर्याच्या नल्ल्याप्रमाणें आहे. कव्य ह्याने प्रतिभोत्पत्ति ग्रंथरचना.

(२) मादगावकरांच्या तें हा पाठ व्याकरणद्वारा पुढें आहे. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकस्त्रीगी प्रथमेचें एकवचन तें. 'तें' हें 'मणिभूषणे' ह्या नपुं-

सकलिंगी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें विशेष होऊं शकणार नाहीं. 'त' ह्या सर्वनामाचें नपुंसकलिंगी प्रथमेचें अनेकवचन ज्ञानेश्वरकाली 'तिथें' असें होत असे, तेव्हां 'तिथें' ■ पाठ शुद्ध आहे व तो च मुकुंदराजाच्या प्रतीत आहे. माझगांवकरांनीं टीपेंत पाठभेदांत 'तिथें' हा शुद्ध पाठ दिला आहे व 'तें' हा अशुद्ध पाठ मूळांत स्वीकारला आहे.

(४) पदबंध व मद्यबंध असे दोन प्रकारचे बंध साहित्यशास्त्रांत सांगितले आहेत. पैकीं पदबंधांना रंगीत छताची उपमा ज्ञानेश्वरांनीं दिली आहे. पदबंध ह्या सामासिक छन्दाला कांहीं अर्थच नाहीं. पदबंध हा जर एकप्रकारचा बंध म्हणजे प्रबंध समजला, तर बुरुन्दा प्रकारचा बंध कोणता! प्रत्ययबंधाचा ! तात्पर्य, पदबंध हा अपवाठ आहे. माझगांवकरांच्या टीपेंत हि हा किंवा इतर कोणता हि पाठभेद दिलेला नाहीं.

(५) 'त' ह्या सर्वनामाचें त्रिलिङ्गी प्रथमेच्या अनेकवचनाचें रूप 'तिया' असें ज्ञानेश्वरकालीं होत असे. सवव, 'त्या' हा अपवाठ आहे, कारण व्याकरण बुर आहे.

(६) व्यासादिकांच ह्या विशेषणाचें प्रथमेचीं रूप अशीं होतः—

- पु. प्र. ए. व्यासादिकांचा
- न. प्र. ए. व्यासादिकांचें
- स्त्री. प्र. ए. व्यासादिकांची
- पु. प्र. अ. व्यासादिकांचे
- न. प्र. अ. व्यासादिकांचीं
- स्त्री. प्र. अ. व्यासादिकांचीया

मती ह्या अनेकवचनी रूपाचें विशेषण व्यासादिकांचिया हें अनेकवचनी रूप आहे. "व्यासादिकांची" हें एकवचनी रूप व्याकरणबुर आहे. माझगांवकरांच्या प्रतीत ही संवाद ओवी वाकडी तिकडी व अशुद्ध छापिली आहे.

[७] 'तिया' हें पदवस्तुका या अनेकवचनी त्रिलिङ्गी छन्दाचें विशेषण आहे. सवव ते हें रूप बुर.

[८] तृतीया एकवचन हवें. हात विस्वादा घरीत नाहींत, तर विस्वादानें घालें धरतात, विस्वादे म्हणजे एकमेकाच्या विरुद्ध, पडूर्तनापैकी

प्रत्येक दर्शन इतर दर्शनाच्या विरुद्धाची झणजे विरुद्ध आहे, असा ज्ञानेश्वरांचा आशय.

(८३) सत्कारवाद कोणता ? विरुद्धाची तर्क वर उल्लेखिलाच आहे. येथे सत्कर्मांचे संकल्प आहे.

(९) जालियां हे रूप व्याकरणदुष्ट आहे. जालेयां हे रूप येथे शुद्ध आहे.

(१०) कृतकार्यवान्=कृतकार्या. कृतकार्या हे रूप व्याकरणदुष्टवान् प्रत्ययान्त सर्वे संस्कृतरूपे ज्ञानेश्वरीत प्रथमेच्या. एकवचनी पुढिगी औकारान्त होतात.

(११) मुकुंदराजी पाठ-१२४ व चांगला आहे, हे दिसतेच आहे.

(१२) वसति+स्य=वसत+इ=वसैठ (विशेषण), वसैठा-डी-टै--वसैठा असे पुढिगी रूप झाले अश्यामाच्या २२८ व्या ओवीत आले आहे. वसैठ हे रूप व्युत्पत्तिदुष्ट आहे.

(१३) करडन-नि-नियां-तु अशी अपभ्रंशातील रूपे. त्याची क-डन-नि-नियां-तु, अथवा करीन-नि-नियां-तु अशीं रूपे ज्ञानेश्वरकालीं होत. करीन-नि-नियां- ही ओयुक्त रूपे ज्ञानेश्वरकालीं अस्थानक होत. ओयुक्त रूपे पुढे तीनवेळीं वर्धनीं प्रचारांत आलीं.

(१४) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त आहे, हे उक्ते आहे.

(१५) जीव्=जीवाण (वर्तमानकालवाचक धातुसाधित)

शिख्=शिखाण=शिहाण, पा-णी-णे.

शिहाणे हे रूप ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे, ज्ञानेश्वरकालीन नाही.

(१६) मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त दिसतोच आहे.

(१७) सुखाडले हा पाठ मुकुंदराजी असून, भजजवळील ज्ञानेश्वरीच्या प्राचीन कोशांत आहे. स्व मपील र आणि व ही दोन अक्षरे निराळीं करून सुखाडले असा अपवाद बनला आहे. सुख पावून क्रियापर सुखाडणें.

(१८) नगरवान्=नागरवां=नागरी.

(१९) अग्र=अग्रा=आग+ल (त्वार्यक), ला ली, ले लचा ल हा उच्चार ज्ञानेश्वरोत्तरकालीन आहे. मुकुंदराजांच्या सर्वत्र पोयीत ल हा उच्चार बिलकुल नाही.

(२०) यावें हें रूप म्युलपिबुद्ध आहे.

येयावें, देआवें, नेआवें, अशीं रूपे ज्ञानेश्वरकाळीं होत.

२१ काज हे प्रभार्थकर्तृनाम ज्ञानेश्वरकाळीं होतें. त्याच्या दोन्ही अक्षरांचा विभाग करून कां जें अला अपपाठ बनला. अर्थात्, अर्थ हि अन्वयीवद्द शाला.

२२ बुद्ध = बुद्ध = ज्ञान. ऊं वर अनुनासिक किंवा अनुस्वार ज्ञानेश्वरकाळीं नव्हता.

२३ तया हें रूप ज्ञानेश्वरकाळीन व्याकरणाच्या दृष्टीनें शुद्ध आहे. तेहाचा, तेआचा, तेयाचा, हीं रूपे ज्ञानेश्वरकाळीं व चांगदेवकाळीं प्रचलित होती.

(२४) अव+ईपत्=ओइव ओइव+इल्ल=ओइविल्ल=ओइविल्ल, ला-ली-लें. ओइविल्ले झणजे अत्यंत थोडें.

ओइविल्ले हा शब्दाचा अर्थ न फळल्यामुळें गरिबिल्ले हा पाठ ज्ञानेश्वरकाळीं आला.

(२५) रायाचा (पु.) = रायाचेया (पु. च. ए.) बोळा (पु. च. ए.) रायाची (स्त्री) = रायाचिया- (स्त्री. सप्तमी एकवचन)

तेव्हां बोळा हा पुढिली चतुर्थीच्या एकवचनी रूपा पाठीमागें जोडिली रायाचिया हें विशेषणरूप येणें व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध आहे.

(२६) राशि-उद्भ्रम = राशि-उद्भव = रास+उम्भा = रासौमा = रासौमा. रास मोडून बाण्यानें पखळण जी होते तिला रासौमा झणतात. रासौमा हा शब्द कळतनासा होऊन समासावर सडा असा जो त्या शब्दाचा अर्थ दिला होता, तो च मूळांत लेखकांनीं प्रविष्ट केला.

(२७) नाणरूप पाण्याचा पाऊस पाहूं लागले, तेव्हां, राणवारि हा पाठ योग्य आहे. राणवारि हा पाठ सर्वथा अशुद्ध आहे.

(२८) खैं, सकलें, दावे, अशीं रूपे ज्ञानेश्वरकाळीं होती.

(२९) आपण ह्याचे भाषवाचक नाम आपणें, त्याचे चतुर्थीचे ए-कवचन आपणपेंवां.

आपण ह्याचें चतुर्थीचें नपुंसकलिङ्गी एकवचन आपणभां, आपणसं पैकीं मुकुंदराजी पाठ आपणपेंवां हा अर्थाळा उचित आहे.

[१०] भाडगांवकरांची ही सर्वद ओंशी व्याकरणदुष्ट आहे व अद्याप्य व्याकरणदुष्ट ओंश्या त्यांच्या प्रतीत शेकडो आहेत.

वेर्णेप्रमाणे भाडगांवकरांच्या तौलनिक प्रतीत हजारों अपघात आहेत.

**तौलनिक पद्धतीने
मूळाचा वांग नवी
सांगतोच असे नाही.**

इतकेच नव्हे, तर व्याकरणदुष्टा घडून तेथून सर्व प्रत दुष्ट आहे. कुंटे, तालरे, वगैरेच्या प्रतीसंबधाने, तर बोलायवाला च नको, जसा एखादा पारशी किंवा युरोपीयन मराठी भाषा लिग, वचन, दिमकि वगैरेचा चुयडा करून बोलतो, त्याच धर्तीवर, कुंटे, तालरे, भाडगांवकर वगैरेच्या आधुनिक प्रतीत अपभ्रष्ट मराठी भाषा योजिलेली आहे. हे ज्ञानेश्वरकालीन व्याकरण, ज्याला समजले त्याच्या प्रतीदीक्ष सख्ये मेईल. ती प्रतीती याची व ज्ञानेश्वरकालीन शुद्ध मराठी भाषा कशी होती, हे फळावे, एतदर्थ ही मुकुंदराजी प्रत छापिली आहे.

मूळ प्रत उपलब्ध नसतां, इतर किती हि प्रतींची तुलना करून मूळ पाठ ठरविण्याचा प्रयत्न केला, तथापि मूळपाठ अमुकच असेल, हे निश्चयाने सांगतां येव नाही, हे वरील यादीवरून स्पष्ट आहे. प्रायः असे हि दोऊ शकते की, मूळपाठ टिपांत रहातो व अपघात मुख्य ग्रंथांत विराजमान होतो. Variorum Edition काढण्यांत हा चमत्कार अपरिहार्य असतो. कालिदासादि संस्कृतप्राकृत नाटककारांच्या नाटकांच्या अन्तिमशतकालीन दहा पांच पोथ्या घेऊन तौलनिक प्रती बनविल्या असतां, मूळग्रंथकाराच्या मूळप्रतीपासून त्या किती अपभ्रष्ट असे शकतील ते भाडगांवकरांच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीवरून चांगले ध्यानांत येवे.

१५ सारांश, आजपर्यंत जेवढ्या हाणून ज्ञानेश्वरीच्या प्रती छापिल्या गेल्या आहेत, त्या सर्व अशुद्ध व भविस-
ज्ञानेश्वरीचे अपभ्रष्ट पाठ व त्या पाठांचीं भ्रामक भाषान्तरे
सनीय आहेत. तथापि, त्या लोकांत प्रचलित आहेत. सध्यां भक्तिमार्गी लोक इतके गच्चाळ झाले आहेत की व्याकरण, व्युत्पत्ति इतिहास, शास्त्र यांची त्यांना किलकुल पर्वा घडिलेली नाही. वाटेत ते किताब त्यांच्या हाती दिले व ते ज्ञानेश्वराचे, नामदेवाचे किंवा तुकारामाचे आहे असे सांगितले व्रणजे ते त्यांना शिरछामाम्य

होतं. खरें, खोटें विश्वास अविश्वास, हा भेदभाव ते करीत नाहीत त्यामुळे झाले आहे काय की, त्यांना ज्ञानेश्वरीचा खरा अर्थ हे कळतनासा झाला आहे. कोल्हापूरचे भावे, पनवेलचे आठव्ये, व पुण्याचे भिडे ह्यांनी ज्ञानेश्वरीचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु स्वष्टगण सांगायचा काही हरकत दिसत नाही की, हे सर्व व्याख्यात अथ पासून इतिपर्यंत अपव्याख्यान करीत गेलेले आहेत. पैकीं आठव्यांचे भाषान्तर अगदी कुचक्रामाचे व कथडीमोल आहे. त्यापेक्षा भावे यांचे भाषान्तर किंचित् बरें झणता येईल. आणि साखरेवापांच्या तोंडचे झणून ज्यास रा. भिडे नामाभिधान देतात ते ह्या दोहोंपेक्षा छद्म आहे. परंतु, तिन्ही भाषान्तरासंबंधानें असें झणावें लागतें की, ह्या तिन्ही ग्रंथांना घेतलेली कामगिरी विनतुक यज्ञाव्याचा अधिकार आलेला नव्हता. ह्या विधानाची सत्यता भासमान होण्याकरितां, ज्ञानेश्वरीची अगदी पहिली ओवी घेतो, तिचा ह्यांनी काय अर्थ केला आहे तो देतो व ह्यांच्या चुका कोठें झालेल्या आहेत ते दाखवितो, भावे यांचे भाषान्तर आतां मागसले असल्यामुळे, त्याची परीक्षा घेवें करीत नाही.

आठव्यांचे भाषान्तरः—हे मूळ, अनादि, वेदप्रतिपादित, ओंकार-रूप परमेश्वर! तुला नमस्कार असो. हे आपल्या आपण जाणणान्या आत्मस्वरूपा! तुला जयजयकार असो.

भिड्यांचे भाषान्तरः—हे निर्गुणब्रह्मा आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदिअपुन तूसें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुला जय-जयकार होवो.

पैकीं, आठव्ये यांच्या भाषान्तरांतील प्रत्येक शब्द चुकलेला आहे. **आठव्यांचे भाषान्तर** (१) प्रथम, ते नामरूपरहित जें परब्रह्म त्याला परमेश्वर ह्या नांवाने संबोधतात. (२) दुसरें, परब्रह्माला ते अनादि झणतात. (३) तिसरें, ते वेदांनीं प्रतिपादित आहे, असा भ्रम त्यांनीं करून घेतला आहे. आणि (४) चौथें, परब्रह्म आपल्याआपण ज्ञानेश्वर आहे, असा दुर्मह त्यांच्या ठायीं झालेला आहे. आतां, ह्या, चारी

विधानांपैकी एक हि विधान सद्यास नाही. (१) परमेश्वर ही कोटी परब्र-
ह्माहून निराळी, लाळच्या दर्जाची व तत्पश्चात्क आहे, हे सर्वभ्रम्य आहे.
ह्या ओंवीत परमेश्वराचे नांव नाही, इतकेंच नव्हे, तर परब्रह्माचें हि नांव
नाहीं. कारण, परब्रह्माचें जर नांव ध्यावें तर तें सगुण म्हणजे नामरूपसहित
होतें. सबब, ज्ञानेश्वरांनी ह्या सर्वद ओंवीत त्याचा नामनिर्देश केला नाही.
एवढेंच नव्हे, तर तत् ह्या सर्वनामांनी हि त्याचा उल्लेख केला नाही. ज्ञाने-
श्वरांची ही सर्व ओरणें आठव्यांनीं झगडून दिली आहेत व आपलें गाव
अज्ञान प्रकट केलेलें आहे. (२) प्रपंच, माया, परमेश्वर, ह्या कोटींना अ-
नादि हे विशेषण लावतात. कारण प्रपंच हा अनादि व अनंत असून, केवळ
व्यक्तमध्य आहे. तत् ही वस्तु सर्वत्र व सर्वदा आय च असणार, तिला अनादि
हे विशेषण लावणें अयुक्त आहे. (३) ही निर्गुण वस्तु आजपर्यंत कोणाकडे हि
संपूर्ण कळलेली नाही. कळण्याचा प्रयत्न पुष्कळांनीं केलेला आहे. त्यां प्रयत्न
करणाऱ्यां पैकींच वेद होत. त्यांना हि ती आकळलेली नाही. सबब, ज्ञानेश्व-
रांनीं वेदप्रतिपाद्य असा शब्द योजलेला आहे. वेदप्रतिपादित असा शब्द
मुद्दाम योजला नाही. परब्रह्म जर वेदांनीं प्रतिपादित केलें असेल, तर तें
वेदांहून गौण ठरूं लागेल. वेदांनीं एवढेंच केलें आहे कीं, परब्रह्माचें प्रतिपा-
दन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्या पलीकडे त्यांनीं काहीं केलेलें नाही.
एवढ्याच करितां, ज्ञानेश्वरांनीं प्रतिपादित हा शब्द टाळलेला आहे. तो दुष्ट
शब्द आठव्यांनीं अंधदृष्टीनें मुद्दाम कबळाळला आहे. सद्ब्रह्मचें आकलन करतां
करतां वेद ऐकीस आले, असे उद्गार ज्ञानेश्वरीत व अमृतानुभवांत अनेक स्थळीं
आहेत. (४) स्वसंवेद्या या पदाचा तर शब्दार्थ हि आठव्यांस झाला नाही. स्वसं-
वेद्या झणजे आपस्थाआपण जाणणाऱ्या, असा अनर्थ आठव्यां च करूं जाणोत.
सत् पितृ च आहे. त्याला आपलें संवेदन आपण च करण्याची कोणती
अपेक्षा आहे? काय त्याचें संवेदन कधीं लोप पावेलें होतें कीं तें पुनरपि
करून घेण्याचें त्याला कारण पडेलें? काय साखर कधीं कडू झाली होती
कीं तिनें आपली गोडी आपणच चालून पहाण्याचें मनांत आणवें? तर,
असें विपरीत कदापि होणें नाही. संवेद्य कोणाला? इतरांना, स्वतःला नव्हे.
स्व झणजे जीवात्मा, त्याला संवेदन होण्याचा विषय. तें संवेदन हि संपूर्ण
होईसच असा भाग नाही. ज्याचें संवेदन, ज्या सद्ब्रह्मचें संवेदन करून

वेद्याचा प्रयत्न जीवात्म्यानें करणे संभाव्य आहे, अशा तद्दृष्ट्या, मया स्वसंवेद्य, ह्या पदाचा अर्थ आहे. चित् संघर्षानें नाना कोट्या ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभवांत केलेल्या आहेत. त्यांचा जर परिचय आठव्यांनीं करून घेतला असता, तर ते असे दिसते ना, स्व आणि पर असे दोन प्रकारचे आत्मे कल्पिलेले आहेत. ज्ञानाच जीवात्मा व परमात्मा अशा संज्ञा आहेत. संवित् ही दोघांना सामान्य आहे. ह्या संवेद्यद्वारा जीवात्म्याला परमात्म्याशी ऐक्य होण्याचा संभव असतो. संवित्प्रतीति न झाली, तर ऐक्य होण्याचा झणजे परमात्मसंवेदक होण्याचा मार्ग कुंटतो. हें सर्व लक्षांत घेऊन ज्ञानेश्वरांनीं स्वसंवेद्य हें पद योजिलेले आहे; आणि त्याला पोषक झणून आत्मरूपा असें पद घातले आहे. जीवात्म्यानें संवेद्य कां, तर जीवात्मा व परमात्मा हे दोन्ही हि आत्मरूप झणजे आत्माच आहेत. आत्मा एव आत्मरूपः । जीवात्मा व परमात्मा हा भेद भ्रांतिमूलक आहे. ती भ्रांति उद्भूत झाली झणजे दोन्ही एकच आहेत, अशी प्रतीति होते. चारांग, ह्या ओ. शीत एक कारणपरंपरा गोविली आहे. सद्ब्रह्म आद्य आहे; कारण, अनादि जे वेद त्यांनीं तिची प्रतिपत्ति करण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु, तो प्रयत्न सफल झालेला नाही. कां की ही सद्ब्रह्म जीवात्म्याकान्व संवेद्य आहे, इतरांना नाही. कां तर, जीवात्मा व परमात्मा आत्मरूप आहेत.

आठव्यांच्या इतका घोडाळा भिज्यांनीं केलेला नाही. त्याला कारण सद्ब्रह्ममुक्त. नानाबोधा साखरे मांच्यासारख्यांच्या व्याख्यानांच्या अचणानें भिजे किंचित् ताज्यावर राहिलेले दिसतात मात्र. परंतु, अनधिकारित्वास्तव ते हि ह्या ओंवीचा अर्थ करतांना भ्रांत झालेले आहेत, "तुमं वेदानीं वर्णनं केलेले आहे," असें संपूर्ण—क्रिया—स्रोतक वाक्य भिज्यांनीं योजिलें असून, "तुज्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस" असें हि वाक्य योजून स्वमुक्तदर्शनदोष ते आठव्यांच्या प्रमाणेंच करतात. आठव्यांच्याप्रमाणें अनादि, परमेश्वर, पौरे वाक्कळ शब्द मोक्ष ते योजीत नाहीत. हा सद्ब्रह्मसंगतीच्या वातत्याचा परिणाम. ह्या ओंवीत कारणपरंपरा आहे, ज्ञानी प्रतीति भिज्यांचा हि लाकेली दिसत नाही.

वेदाभ्यासानभिज्ञतेऽप्या मूले औवीचा अर्थ भाषान्तरकारांना कथा
 कासला नाही, त्यांचा हा तपशिल हाता,
 व्याकरणद्वया भाषा- आतां व्याकरणाभिज्ञतेस्तव त्यांच्या बुद्ध्या
 मराठी दुव्या. कथा सांग्या आहेत ते दाखवितो.

ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।

अथ स्वसेवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥

अशी ओवी आहे. अन्वयः—आद्या वेदप्रतिपाद्या नमो; स्वसेवेद्या
 आत्मरूपा जय. वेवे नमो व जय हीं रूपे आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषाचीं अनेक-
 वचनार्थी आहेत.

संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
नमत	नमह	नमहु	नमूं, नमो
जयत	जयह	जयहु	जयूं, जयो, जय

नमू व जी ह्या घातूंचीं रूपे ग्रंथारंभी नांदीत आणण्याचा परिपाठ
 प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांत अनेक स्थली आढळतो. गाथासप्तशतींत, वेद
 वंशान्त व कर्पूरसंजरीत नांदीत नमह व जयह हीं रूपे आली आहेत.
 नमह—नमहु—नमो झगजे तुझीं नमस्कार करा. जय ह्या घातूचा अर्थ मरा-
 ठीत “ कोणासाठी तरी जयशब्द उच्चारण ” असा हाता आहे. उदा-
 हरणार्थ, जय शंकरा (शंकराचा जयकार करा). तेव्हां, पहिल्या ओवीचा
 व्याकरणद्वया अर्थ असाः—

आद्या वेदप्रतिपाद्या नमस्कार करा; स्वसेवेद्या आत्मरूपाचा जयकार
 करा; ज्ञानेश्वर ओल्यांना स्वहितार्थ आद्याला नमस्कार व प्रमाण करावयाचा
 सांगतात व त्याचा जयकार करावयास सांगतात. नांदीत ओल्यांना इष्टदेवतेला
 नमस्कार करण्यास सांगण्याची चाल संस्कृत व प्राकृत नाटकांत व काव्यांत
 आहे. तीच परंपरागत चाल ज्ञानेश्वरांनी उचललेली आहे. ज्ञानेश्वरांनी
 ज्ञानेश्वरी ओल्यांना उद्देखून मुरास लिहिलेली आहे; स्वतःला उद्देखून लिहि-
 लेली नाही. धृतराष्ट्रियक उद्देख ज्ञानेश्वरीत अनेक आहेत; बहुतेक प्रत्येक
 अध्यायांत आहेत. तेव्हां, ह्या ओवीतील क्रियापदे द्वितीयपुरुषां अनेकवचनी
 आज्ञार्थी आहेत, हे ठीकच आहे.

आठव्या व भिडे परब्रह्माला सांगतात की, तुला जयजयकार अशो ! परब्रह्माची जयजयकार नव्हता कधी, की तुला जयजयकार अशो, असा आशीर्वाद कवीने त्याच देण्याचें धाड्य व औद्धत्य करावें. " तुला नमस्कार अशो (आठव्या), " तुला माझा नमस्कार अशो " (भिडे), ह्या हि भाषान्तराला हाच दोष लीगतो. शिवाय ग्रंथकर्त्याने आपण एकदमनेच नमस्कार करण्यापेक्षा, श्रोत्यांसह नमस्कार करणें जास्त सौजन्याचें आहे. हानेश्वर, तर, सौजन्याचें केवळ पुतळेंच होते. सेव्हां, स्वांच्या तोंडून, तुला माझा नमस्कार अशो, अशी उद्धत बाणी कदापि हि निबावयाची नाहीं.

६९ वेदान्तशास्त्रहत्या व व्याकरणहत्या आठव्या, भिडे, कुंटे व माढगांवकर ह्यांच्या प्रतीत असे हजारे दोष आहेत. मासस्याकरितां, एकाच ओवीतील दोष दाखविले. जास्त दाखविण्यास प्रकृत स्थली अवकाश नाहीं. शिवाय, हे दोष दाखविण्याचें काम हरिभक्तिपरायण भिंगारकरबुवा याणीं केसरीत अनेकवेळां केलेलें आहे. भारदे उर्फ भारद्वाज ह्यांच्या चर्यटपेजरीचा, तर, त्यांनीं " हानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र " या टीकाप्रबंधांत चांगलाच व पुन्हा उद्भविला आहे. आठव्यांच्या चुक्या हि त्यांनीं अन्यत्र चांगल्या दाखविलेल्या आहेत. ह्या ग्रंथांनीं जर हानेश्वरीच्या अर्थाचें पुस्तक छापणें, तर, हानेश्वरीच्या नावावर चिंता व गच्चाळ बरें भक्तिमार्गी लोकांत जो खोख्या वेदान्ताचा व भोळेपणाचा प्रसार करतात त्याला काहीं तरी आळा पडून ऐतिहासिक व प्रागतिक मार्गांला भक्तिमार्गी लोक लागतील.

६६ प्रस्तुत मुकुंदराजी प्रतीत प्रत्येक श्लोक त्या श्लोकावरील ओव्यांच्या मध्ये कोठें तरी लिहिला आहे. आधुनिक प्रतीत मूळ संस्कृत श्लोकप्रथम देऊन, नंतर त्याच्यावरील टीकाओव्या देण्याचा जो प्रघात दिसतो, तो मूळचा हानेश्वराचा नाहीं. हानेश्वरांनीं ओवीबंधांत हानेश्वरी अशी रचिली कीं मूळ संस्कृत श्लोक मुळीच न दिला, तथापि व्याख्यानाच्या ओवाला तुटकपणा येऊ नये. अडीकडील कित्येक पोथ्यांत दर प्रतीकाच्या व पदाच्या नंतर हानेश्वरी टीका ओव्यांचे तुकडे पाडून सुदां दिलेली असते. हा हि प्रकार मूळ हानेश्वराचा नव्हे. हे सर्व चौचलें आधुनिक आहेत.

६७ प्रस्तुत प्रतीत भूत संस्कृत लोकांति पाठ प्रचलित गीतेष्वा
पठान्न कोठे कोठे मित्र सांप्रदायत, स्वांसी वाद लाडी देतों:—

अध्याय	श्लोक	प्रचलित पाठ	मुकुन्दराजी किंवा हानेश्वरी पाठ
* १	५	काशीराजः	काशिराजः
१	१९	भार्तराष्ट्राणां	भार्तराष्ट्राणां
१	२०	भार्तराष्ट्रान्	भार्तराष्ट्रान्
१	२२	भार्तराष्ट्रस्व	भार्तराष्ट्रस्व
* १	३०	गांजीवं	गांजीवं
१	३२	किं नो	किं नो
१	३५	किं तु	किं तु
१	३६	भार्तराष्ट्रान्	भार्तराष्ट्रान्
१	३७	"	"
१	३९	जनार्दन	जनार्दन
२	१	अश्रुपूर्णा	अश्रुपूर्णा
२	२	अकीर्तिकरं	अकीर्तिकरं
२	६	भार्तराष्ट्राः	भार्तराष्ट्राः
२	८	यच्छोकमुच्छोषणं	यच्छोकमुच्छोषणं
* २	९	गुडाक्षेयः	गुडाक्षेयः
२	१३	दीरः	दीरः
२	१८	मुद्गक्षेयः	मुद्गक्षेयः
* २	२८	परिवेदना	परिवेदना
२	३१	मुद्गक्षेयः	मुद्गक्षेयः
२	३२	यदृच्छया	यदृच्छया
* २	३३	अथ वेत्तमिमं धर्मं	अथ वेत्तमिमं धर्मं
२	३४	अकीर्ति	अकीर्ति
२	३४	अकीर्तिः	अकीर्तिः
* २	३५	येषां	एषां
२	४४	योगेश्वरं	योगेश्वरं
२	४९	योगादलज्जम्	योगादलज्जम्
२	४९	अम्बिष्ठ	अम्बिष्ठ
२	५०	गुह्यते	गुह्यते

२	६३	पुंसः	पुंसः
२	६५	जायति	जायति
३	७१	गच्छति	गच्छति
३	७२	कच्छति	कच्छति
३	७२	स्थितिः	स्थिती
३	७	जनादन	जनादन
३	४	अधिमच्छति	अधिमच्छति
३	५	अकर्मकृत्	अकर्मकृत्
३	१२	तैर्दत्तान्	तैर्दत्तान्
३	१३	किञ्चिदपि	किञ्चिदपि
३	२०	कर्तुं	कर्तुं
३	२१	अनुवर्तते	अनुवर्तते
३	२२	वर्तते	वर्तते
३	२३	वर्तते	वर्तते
३	२३	अनुवर्तते	अनुवर्तते
३	२४	कर्ता	कर्ता
३	२७	कर्ता	कर्ता
३	२८	वर्तते	वर्तते
३	३०	युद्धस्थ	युद्धस्थ
३	३४	आगच्छेत्	आगच्छेत्
३	३६	अनिच्छन्	अनिच्छन्
३	३५	दुष्पूरेण	दुष्पूरेण
३	४३	सुद्धवा	सुद्धवा
४	७	सृजामि	सृजामि
४	८	धर्म	धर्म
४	११	अनुवर्तते	अनुवर्तते
४	१३	सृष्टं	सृष्टं
४	१३	विदध	विदध
४	१३	कर्तारं	कर्तारं
४	१३	ज्ञातामोक्षसेधुनात्	ज्ञातामृतमभुते
४	१८	कर्मकृत्	कर्मकृत्
४	२२	यदच्छा	यदच्छा

* ४	२३	• चेतसः	• चेतसा
४	२९	दृष्ट्वा	दृष्ट्वा
४	३४	तत्त्व	तत्त्व
४	३९	अधिगच्छति	अधिगच्छति
५	१	यच्छेय	यच्छेय
५	६	अधिगच्छति	अधिगच्छति
५	८	तत्त्ववित्	तत्त्ववित्
५	८	पश्यन्	पश्यन्
५	८	स्पृशन्	स्पृशन्
५	८	गच्छन्	गच्छन्
५	८	स्वपन्	स्वपन्
५	९	वर्त्तते	वर्त्तते
५	११	बुद्ध्या	बुद्ध्या
५	१२	निबध्यते	निबध्यते
५	१४	प्रवर्त्तते	प्रवर्त्तते
५	१७	गच्छति	गच्छति
* ५	१९	येषां	एषां
५	२४	अधिगच्छति	अधिगच्छति
५	२६	वर्त्तते	वर्त्तते
५	२८	विगतेच्छा	विगतेच्छा
* ५	२८	मुक्त	मुक्त
५	२९	कृच्छति	कृच्छति
६	६	वर्त्तते	वर्त्तते
६	६	शत्रुवत्	शत्रुवत्
६	१३	धारयन्नमं	धारयन्नमं
६	१५	अधिगच्छति	अधिगच्छति
* ६	१० (द्वितीयाधे)	यत्र	तत्र
६	२१	वेत्ति	वेत्ति
६	२५	तत्त्वतः	तत्त्वतः
६	२२	यस्मिन्स्थितो	यस्मिन्स्थितो
६	२२	गुरुणा	गुरुणा
६	२१	वर्त्तमानो	वर्त्तमानो

६	३१	वर्तते	वर्तते
६	३७	मच्छति	मच्छति
६	३८	विभ्रष्टम्	विभ्रष्टम्
६	३९	छेत्तुं	छेत्तुं
६	३९	छेत्ता	छेत्ता
६	४०	कुटोलोक्कन्	कुटोलोक्कन्
६	४४	अतिवर्तते	अतिवर्तते
७	१	तच्छृणु	तच्छृणु
७	२	तत्त्वतः	तत्त्वतः
७	७	इव	इवै
७	१३	एभिः सर्व	एभिः सर्व
७	२१	भक्ष्यभक्ष्या	भक्ष्यभक्ष्या
७	२१	इच्छति	इच्छति
७	२६	वर्तमानानि	वर्तमानानि
७	२७	इच्छा	इच्छा
७	२८	अंतगतं	अंतर्गतं
७	२९	कर्म	कर्म
८	७	युद्धम्	युद्धम्
८	१३	इच्छन्तो	इच्छन्तो
८	१३	निदध्य	निदध्य
८	१६	महाभुवनात्	महाभुवनात्
८	२१	निवर्तते	निवर्तते
८	२४	गच्छति	गच्छति
८	२५	निवर्तते	निवर्तते
८	२६	आवर्तते	आवर्तते
९	२	कर्तुं	कर्तुं
९	३	निवर्तते	निवर्तते
९	४	मूर्तिना	मूर्तिना
९	१०	विपरिवर्तते	विपरिवर्तते
९	१३	आदिताः	आदिताः
९	१४	दीर्घवर्तो	दीर्घवर्तो
९	१८	मर्त्य	मर्त्य

* ९	२४	अवसि	नशति
१	२६	प्रयच्छति	प्रयच्छति
२	२१	अशच्छति	अशच्छति
३	२१	निगच्छति	निगच्छति
१०	२	अभवं न	अभवं न
१०	७	तत्त्वतः	तत्त्वतः
१०	८	प्रवर्तते	प्रवर्तते
१०	१८	जनार्दन	जनार्दन
१०	२१	० मीशतां	० मीशतां
* १०	००	२२ वा श्लोक	२२ वा आहे.
* १०	००	२२ वा श्लोक	२२ वा आहे.
११	२७	उच्छेःश्वसं	उच्छेःश्वसं
११	२९	यमःसंयमतां	यमःसंयमतां
११	३४	कीर्तिः	कीर्तिः
११	३४	० मीशतां	० मीशतां
११	३६	सत्त्ववतां	सत्त्ववतां
११	४१	सत्त्वं	सत्त्वं
११	४१	अवगच्छ	अवगच्छ
११	२	श्रुती	श्रुती
११	३	इच्छामि	इच्छामि
११	४	तच्छब्दं	तच्छब्दं
११	१७	नलाकं	नलाकं
११	२०	रूपमिदं तयोऽर्थं	रूपमुग्रं तवेदं
११	२२	त्वा	त्वा
११	२१	इच्छामि	इच्छामि
११	३२	समाहर्तुं	समाहर्तुं
११	११	कृते	कृते
११	११	प्रत्यनीकेषु	प्रत्यनीकेषु
११	३४	शुद्धयस्त	शुद्धयस्त
११	३५	एतच्छ्रुत्वा	एतच्छ्रुत्वा
११	४१	मन्त्रावहासार्य	मन्त्रावहासार्य
११	४२	पूज्यस्य	पूज्यस्य

* ११	४३	अप्रतिमप्रभाव	अश्रुतमप्रभावः
"	४६	इच्छामि	इच्छामि
"	४९	विश्वमूर्ते	विश्वमूर्ते
"	५०	सौम्यवपुः	सौम्यवपुः
"	५२	जनार्दन	जनार्दन
"	५४	तत्त्वेन	तत्त्वेन
"	५५	कर्मकृत्	कर्मकृत्
१२	२	अनिर्देश्य	अनिर्देश्य
"	११	ध्रुव	ध्रुव
"	७	समुद्रतटा	समुद्रतटा
"	९	इच्छ	इच्छ
"	१०	कर्माणि	कर्माणि
"	११	कुर्वन्सिद्धि	कुर्वन्सिद्धि
"	११	अशक्तोसि	अशक्तोसि
"	१२	स्यात्ताच्छांतिः	स्यात्ताच्छांतिः
"	१३	समदुःखसुखः क्षमी	समदुःखसुखक्षमी
"	१५	मे	मे

ज्यांच्या पाठीमागे नक्षत्रांचे चिन्ह काढले आहे त्याखेरीज बाकीचे सर्व पाठभेद उच्चाराने आहेत. सनक्षत्र पाठभेदांपैकी हि नंतर व पाठभेद उच्चाराने च पाठभेद असले, असे लक्षात घेईल. उदाहरणार्थ, श्री व-हल शि, वे व्हल ए, च्य व्हल च. काशिराजः, एपां, चवोति, हे पाठभेद उच्चाराने पाठभेद न समजले, तर ते स्वतंत्र पाठभेदांत नमूद जातील. लक्ष्मणाला उच्चार करण्याची जी स्वभावसिद्ध व देहासिद्ध संवय होती तिच्या अनुरोधाने त्याने हे उच्चारपाठ दिले आहेत. ह्या उच्चारपाठांचे वर्गीकरण येणेप्रमाणे करता येते.

[१] ऋ वदुल रु. जसे, ऋते वदुल रुते

[२] ए व्हल ऐ. जसे, वेत्ति व्हल वेत्ति

[३] निरनुनासिकावहल सानुनासिक. जसे, इव एवह इवें आणि मे व्हल में

[४] स, श व ष ह्यांच्या पूर्वी विसर्गलोप. जसे, एभि-सर्ग, भक्त भद्वया, उच्चैश्रवस.

(१०३)

- [५] रेफानंतर द्वित्त. जसे, वीर्ति, वर्म्म, कर्म, तेहचान्.
- [६] व्य बदल च. जसे, चर्वति
- [७] च्छ बदल छ जसे, गछति
- [८] ज् बदल ज्ध. जसे, योगात्घनेजय
- [९] ज्ध बदल ध्य. जसे, युध्य
- [१०] ध्य बदल द्य. जसे, शुद्धयस्व
- [११] व बदल व. जसे, क्लिषण
- [१२] श बदल ष. जसे, गुडाकेषः
- [१३] झ बदल स. जसे, अशक्तः बदल असक्तः
- [१४] ण बदल ञ. जसे, अशृ
- [१५] ष बदल :. जसे दुःपूर
- [१६] स बदल श. जसे, सुप्रं बदल शृष्टं
- [१७] स्व बदल त्व. जसे, तत्त्वं बदल तत्त्व
- [१८] श्व बदल स्य. जसे, पूज्यश्च बदल पूज्यस्य

हे पाठभेद किंवा उच्चारभेद लेखकानें चुकून केले आहेत, असें नाही. त्यांच्या वेळची व प्रांतातली सामान्य मंडळी जे उच्चार करीत, ते ह्या लेखकानें नमूद केले आहेत. मुकुंदराजो ज्ञानेश्वरीतील संस्कृत श्लोकांतल्या अक्षरांचे जे उच्चार वर नमूद केले आहेत, त्यावरून संस्कृत उच्चारंचा अपभ्रंश मोदावरीतीरी शक १२०० च्या सुमारास कसा होत असे, तें कळण्याचें एक उत्कृष्ट साधन उपलब्ध झालें आहे.

६८ मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरीत ह्याजें कोणत्या हि ज्ञानेश्वरीच्या विश्व-उनीस व अप्रशिक्षित प्रतीत फारसी शब्द आढळत नाहींत. ज्ञानेश्वरी

शक १२१२ त रचली गेली व त्यानंतर मुस-

ज्ञानेश्वरीत फारसी लमानांचा महाराष्ट्राच्या स्पर्श झाला. तत्पूर्वी युचपि

शब्द नाहींत. अंभर वों ह्याजें शक ११०० पासून नर्मदेपलीकडे

मुसुलमानांचें राज्य सुरू झालें होतें, तथापि महा-

राष्ट्राच्या व मराठी भाषेच्या मुसुलमानी व फारसी शब्दांचा स्पर्श झाला नाहीं.

ही शक १२०० नंतर पांच पचास वर्षांनीं मुसुलमानी अंमल जारी झाल्यावर

ज्ञात. अर्थात्, ज्ञानेश्वरीत फारसी शब्द साहाजिक व आदळत नाहीत, इंग्रजी भाषेच्या स्पर्शसंबंधाने असाच प्रकार झालेला आढळतो. बंगाल, मद्रास वगैरे देशांत यद्यपि इंग्रजांचा अंमल बघून पन्नास शंभर वर्षे लोटली, तथापि इंग्रजी शब्द मराठीत शक १७३९ नंतर येऊ लागले, तत्पूर्वी गोलंदाज, कडाबीन, पलटण, वगैरे कांहीं डच, फ्रेंच, पोर्तुगीज वगैरे लष्करी शब्द मराठीत आले, परंतु इंग्रजी शब्द आले नाहीत. कारण उघड आहे. मराठ्यांच्या लष्करांत ज्या खालच्या प्रतीच्या युरोपियन शिपायांच्या संबंध आला ते प्रथम प्रथम प्रायः पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच वगैरे असत, इंग्रज नसत. शक १२०० पूर्वी मुसलमानी शिपायांचा प्रवेश कसबाणी येथील चालुक्यांच्या व देवगिरीच्या यादवांच्या सैन्यांत झाला असावा, असे झणण्यास पुरावा आहे. शक १०५१ त लिहिलेल्या अभिलिखितार्थचिंतामणींत आठ प्रकारचे सैन्य वर्णिलेले आहे; त्यांत म्लेच्छ सैन्याचा उल्लेख आहे. म्लेच्छ झणजे मुसलमान. अर्थात्, कदाचित् कांहीं लष्करी शब्द मराठी भाषेत शक १०५१ च्या सुमारास आले असण्याचा संभव आहे. छुद अभिलिखितार्थचिंतामणींत च तेजी (बोडा) हा फारसी शब्द आला आहे. हिंदू, पोतास वगैरे यादवी शब्द ह्याच्या हि पूर्वी हिंदुस्थानांतील प्राकृत व अर्थात् संस्कृत भाषांत व्यापारसंबंधाने प्रचलित झाले होते. हा पोतास शब्द यादवी आहे, फारसी नाही; व हा फार प्राचीन कालपासून संस्कृत भाषेत प्रविष्ट झाला आहे. तेव्हां हा पोतास शब्द ज्ञानेश्वरीत सांपडला असता, तो फारसी झणून गणण्यांत हावील नाही. निशाण, दादर, वस्त्र, मोहर, हेवा वगैरे शब्द भिगारकर यवनी झणजे फारसी समजतात. परंतु, ते असकळ मराठी आहेत. संस्कृत निःशाण झणजे नगरा. ह्याचा मराठी अपभ्रंश निशाण, निशाण. हा पटहार्थक निशाण शब्द फारसी निशान (ध्वजपताका) शब्दासारखाच उच्चारान्त आहे. परंतु, ह्या दोहोंत अर्थभेद आहे. मराठी निशाण झणजे नगरा व फारसी निशान [ण] झणजे ध्वजपताका. संस्कृत दरदर=प्राकृत दादर. दर=विवर. संस्कृत वर्णाग्रह=प्राकृत वर्णाग्र=मराठी वस्त्र. संस्कृत मुखहर=प्राकृत मुहवर=मराठी मोहर (घ, गी, रें). संस्कृत हृशन्=हिअवा=मराठी हेवा. हेवा=मनीची उत्कट ओढ. सारांश, ज्ञानेश्वरीत फारसी किंवा अरबी शब्द नाहीत.

६९. ज्याअर्थी मुकुंदराजी शानेशरीत फारसी शब्द नाहींत त्याअर्थी शानेशरकालीन सणून नांवाजलेल्या कोणत्या हि अस्सल लेखांत प्रायः फारसी शब्द येथे दुर्मीळ आहे. तथांत, फारसी उभयान्वयी अव्यय ज्या शानेशरकालीन सणविणान्या लेखांत येतील तो लेख अर्बाचीन सणजे मुसुलमानो रियासतीतला बिनशोक समजावा. उदाहरणार्थ, भिंगारकरकृत "श्रीशानेशरमहाराज यांचा कालनिर्णय व चरित्र" ह्या निबंधाच्या ६० व ६१ यां पृष्ठांवर दिलेली शक ११२९ व शक ११३५ सालचीं दोन्ही पत्रे अस्सल नसून बनावट आहेत. कारण त्या दोन्ही लेखांत फारसी की हे उभयान्वयी अव्यय आले आहे. फारसीत के असें उभयान्वयी अव्यय आहे त्याचे मराठी की, कीं हे कीं अव्यय रामदास व शिवाजी यांच्यानंतर मराठीत रुढ झाले. शानेशरकाली व शानेशरान्या पूर्वी फारसी की किंवा इंग्रजी that या उभयान्वयी अव्ययान्याबद्दल जे, जें असें उभयान्वयी अव्यय नियमानें घोषित. ह्या की खेरीज, भिंगारकरांच्या ह्या दोन्ही पत्रांत इतर आणीक अशीं शेकडों रूपे आहेत कीं त्यांच्यावरून ह्या पत्रांचा बनावटपणा स्पष्ट करून दाखवितां येईल. भिंगारकरांच्या पत्रांतील हीं शेकडों रूपे आधुनिक व बनावट कां, हे नोट लक्षांत घेण्यास, मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण अथवा नुसतें शानेशरीचें व्याकरण चिकित्सक वाचकांपुढे मांडलें पाहिजे. मराठी भाषेचें हें ऐतिहासिक व्याकरण येथे व सावयाचें. परंतु, मराठी भाषेच्या स्थित्यवस्थांची नोंद घेऊन व मुकुंदराजी पोथीचा तपशील देतां देतां च फार विस्तार झाला. सद्य, ऐतिहासिक व्याकरण पुढील भागावर टाकणें अपरिहार्य आहे. तोंपरीत सरस्वतीमंदिरादिमासिकपुस्तकांतील मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाबरोबर माझे निबंध जिज्ञासूनां एतत्प्रकरणीं बरेच उपयोगाचे होतील असें वाटतें.

७०. शानेशरीत एकंदर जी ओबीसच्या आहे तिचा सरासरीने निम्मा भाग पहिल्या बारा अध्यायांत येतो; आणि बाकीचा निम्मा भाग राहिलेला सहा अध्यायांत येतो. प्रस्तुत पहिला खंड ह्या पहिल्या बारा अध्यायांचा आहे. ह्या खंडाला दुर्बोध शब्दांच्या अर्थांची याद दिली आहे.

७१ शानेश्वरांचे चरित्र, नाथपंथाची हकीकत, शानेश्वरांचा वेदान्त, भक्तिमार्गाच्या अन्नादिसिद्ध व ऐतिहासिक परंपरेचे वर्णन, इग्यारे अनेक वि-
षयांवर बहुत विवेचन करण्यासारखे आहे. ते, शानेश्वरांचे इतर अस्सल जुने
ग्रंथ मिळून छापण्याचा योग आल्यास, यथावकाश करता येईल.

॥ नदकृततांड्यविक्रमाः पंडितटीकाः स्फुरंति गीतायां ॥

॥ रामास्त्वविक्रमा जयति शानेश्वरीताम् ॥



नि बुद्धि समाये सास्त्रिनी ॥ ३० ॥ सुगो नि अधि को मानते ॥ प्रविधि वे विधा छ आले ॥ तेल थो वि एक सलो ॥ नि
त्येक मे ॥ ते नि आ बा प्र म फ ल ॥ दो र सु नि के बर ॥ की जे जे से को जला ॥ से वि ज त ता हो मे ॥ २० ॥ तु ले नि ते क मे
सो डी स य ज न वि व मा क क नि दे सु रा म ॥ मो दो से द ॥ २० ॥ से से थे क मे क री उ ते स ला ॥ से सा र स ये सी ड ला
करणी थ से ॥ आ ला ॥ सु मु ह मा गो ॥ २० ॥ न थ ज ॥ बु द्दी ऐ सा ॥ व ली बो धे म र व सा ॥ मो दु वे विलो ए सा ॥ ओ डे ल ए थ ॥
नि ॥ २० ॥ सु गो नि धु ति ची म ड ली ॥ स नि प्र ह ज ता थि ॥ एक मि खु उ क ली ॥ छा वी कि नो ॥ २० ॥ त पा न्नो प शि ये जो णो ॥ को प्रो य
दिले यो प्र मा र्थो ॥ अ य रू पे र्ग नो की र णो ॥ स यो चे नि ॥ ३० ॥ ना ना प थ्ये सिं अ व ट लो ह ॥ त र र गे स टि ॥ ज हा नि ये ॥
को मी ना जी ब ला दो ए ॥ ज ला वा ज रि ॥ २० ॥ व र ते य मी वि ता ॥ ना र्हे जे से अ न्य था ॥ ते से क र्म यें था ॥ ब र्व ता जो
ड रि मो नु ॥ २० ॥ हे कि र ते य सि के डे ॥ ज्ञा न्म आ धि वो ख डे ॥ अ ग णि क र णो कु डे ॥ ऐ से जा णो ॥ २० ॥ नि ये ति हि
म्या धि के ॥ स मी र स य दाय के ॥ अ क ण प णा चे अ बु खे ॥ प डिले जे यी ॥ २० ॥ ति ये क मि अ का ॥ यिं जि न म र
पा स तं यी ॥ प्र वृ त्ति फ ले र्थी ॥ म गि ली थि ॥ ये ग आ री मा द्ध न रि रा वे ॥ अ था वि ब ध ल वे ॥ ध ग यी त न
ग वे ॥ २० ॥ जे वि ॥ को क र लि या णा धु बु बा तु ॥ दे र्को नि न प स रे ह तु ॥ न व ब वे र्को पे र्थ ता वा ला थि ये ॥ २० ॥ ते स
क र्म अ क र ण य ॥ दे र्को नि म हा स य ॥ अ ये जे नि ॥ स दे ह ॥ बु धि दे य ॥ २० ॥ वि ह ले र्थ यो नि व र थ ॥ ते य ज णि ॥ २० ॥
तु न नु रे ॥ ते वि नि सो धि के रं ॥ बं धा ये जे ॥ म ग र्ब धु म य मी र ति ॥ ति ये नि ये क्षी प्रा सि वि नि यो गु जा णे
नि ह ली ॥ क र्म थि ये ॥ २० ॥ ऐ स क यि का र्म वि ने को ॥ ज प्र वृ त्ति नि ह त्रि म क की ॥ को उ क टा प स वी ॥ जिया पी ॥ २० ॥
की क टा क टु मु द्दी ॥ बु भे ले नि र क ॥ २० ॥ स र्वा लि क म्हा णि पे बु द्दी ॥ ते ग जा ण ॥ २० ॥ य य म्मे स न्ध ॥ मी क र्म यो वा क

ज्ञानेश्वरी

श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥
देवा तू चि गणेशु । सकलार्थप्रकाशु ।
ह्मणे निवृत्तिदासु । अवधारिजो ॥ २ ॥
हे शद्ब्रह्म अक्षय । ते चि मूर्ति सुरेश्वर ।
जेथे वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३ ॥
स्मृति ते चि अवगव । रेखा अंगिकभाव ।
तैथ लावण्याची देव । अर्थशोभा ॥ ४ ॥
अष्टादश पुराणें । तिये चि मणिभूषणें ।
पदपद्मति खेवणें । प्रमेयरत्नाचीं ॥ ५ ॥
पद्मबंध नागर । तें चि । मंगाथिलें अंबर ।
जेथे साहित्य वाणें सपुर । उज्जलाचें ॥ ६ ॥
देखां काव्यनाटका । जि निर्द्धारितां सकौतुका ।
तिया चि रुणुसुणिति भुद्रघंटिका । अर्थज्वनि ॥ ७ ॥
नाना प्रमेयाची परि । निपुणवर्णें पांतां कुसरि ।
दीसति उचित पदे माहारि । रत्नें भली ॥ ८ ॥
तैथ व्यासादिकांचिया मती । चोखडेवर्णें झलकती ।
तिपा मेखले मिरवती । पळवसडका ॥ ९ ॥
देखां षड्दर्शनें ह्मणिवनि । ते चि मुजांची आकृति ।
ह्मणुनि विसंवादें धारिति । आयुधार्ते ॥ १० ॥

तारि तर्कु तो चि परछु । नीति भेदुअंकुशु
 वेदास महारसु । मोदकु मिरजे ॥ ११ ॥
 एकी हत्ती दंतु । जो स्वभावता खंडितु ।
 तो बौधमतसंकेतु । वार्त्तिकान्चा ॥ १२ ॥
 मग साहाजे सत्तर्कवादु । तो पद्मकर वरदु ।
 धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अमयहस्तु ॥ १३ ॥
 देखा विवेकवतु विमलु । तो चि झुंडादंडु सरलु ।
 जेथ परमानंदु केवलु । महासुखाचा ॥ १४ ॥
 तारि संवादु तो चि दश लु । समताशुभवणु ।
 देउ उन्मेखुसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥ १५ ॥
 मज अवगमलिया दोन्ही । मीमांसा श्रवणस्थानी ।
 बौधमदामृत मुनी । अलि सेविति ॥ १६ ॥
 प्रमेयप्रवालसुप्रभ । द्वैताद्वैतनिकुंभ ।
 तारिसे एकवटति ईभ । मस्तकावरि ॥ १७ ॥
 उपरि दशोपनिषदे । जिये उदारे ज्ञानमकरदे ।
 तिये मुकुटी कुसुमे सुगंधे । शोभते भल्ली ॥ १८ ॥
 अकार धरणयुगल । उकार उदर विशाल ।
 मकार महामंडल । मस्तकाकारे ॥ १९ ॥
 हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवलले ।
 ते मियां गुरुरूपा नमिले । आदिबीज ॥ २० ॥
 आतां, अभिन्नवासिष्ठासेनी । जि चातुर्यकलाकामिनी ।
 ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥ २१ ॥
 मज इदं सद्वरु । तेणे तारिले संसारपुरु ।
 झणौनि विशेषे मती आदरु । विवेकावरि ॥ २२ ॥
 जैसे डोलेयां अंजन भेटे । तेन्हालि दृष्टीसि पाटा फुटे ।
 मग वास पाहिजे तेथ प्रकटे । महानिधि ॥ २३ ॥

कां धितामणि जालेयां हातीं । सदा विजयेपणं मनोरथीं ।
 तैसा पूर्णकाम निवृत्ती । ज्ञानदे० ३७ हाणे ॥ २४ ॥
 जाणतेम गुरू भजिजे । जेणें कृतकार्यी होईजे ।
 जैसैं मूलसिंघानें साहाजें । निगति शाखापट्टय ॥ २५ ॥
 कां तीर्थें जियें त्रिमुवनी । तियें घडति समुद्रावगाहनीं ।
 ना तारि अमृतरसास्वादनीं । रस सकल ॥ २६ ॥
 तैसा पुडुती पुडुती तो चि । मिया वंदिला श्रीगुरु चि ।
 जो अभिलाषित मनोरथु चि । पुरविता ॥ २७ ॥
 आतां अवधारा कथा गहन । जें कलाकौतुकां जन्मस्थान ।
 किं अमिनव उद्यानवन । त्रिवेकतरुचें ॥ २८ ॥
 ना तारि सर्वमुखाची आदि । जे प्रमेयमहानिधि ।
 नाना नवरसमुधान्धो । परिपूर्ण हा ॥ २९ ॥
 किं परमश्राम प्रकट । हें वियाचें मूलपीठ ।
 शास्त्रजातां वसैठ । अशेषांचा ॥ ३० ॥
 ना तारि सकल भर्माचें माद्ये । सज्जानाचें त्रिव्हार ।
 लावप्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥ ३१ ॥
 नाना कथारूपें भारती । प्रकटली असे त्रिजगती ।
 आदिष्करौनि महामती । व्यासाचिये ॥ ३२ ॥
 झणौनि महाकाव्यारा० । ग्रंथगुरुवतिचा ठा० ।
 एथौनि रसां जाला आहे । रसालपणांचा ॥ ३३ ॥
 तेचि चि भाइकां आणिक ही एक । एथौनि शब्दश्री भल्ली शास्त्रिक ।
 जाणिक महाबोधी कोवलिक । दुणावली ॥ ३४ ॥
 एथ चातुर्य सिंहाणें जालें । प्रेम रुचीसिं आलें ।
 आणि सोभाग्य पोखलें । मुखाचें एथ ॥ ३५ ॥
 माधुर्या मधुरता । श्रिगारि मुखता ।
 कवपण उचिता । दीसे भलें ॥ ३६ ॥

एष कलाविदपण कला । पुण्यासि प्रतापु आगला ।
 झणौनि जन्मेजयाचे अवलीला । दोष मेळे ॥ ३७ ॥
 आणि पांतां नावेक । रंगी सुरंगतेची आगलिक ।
 गुणा सगुणपणाचें बीक । बहुवस एथें ॥ ३८ ॥
 मानुचेंनि तेजें ढवळलें । जैसें त्रैलोक्य दीसे उजळलें ।
 तैसें व्यासमती कवळलें । सकळ मिरवे ॥ ३९ ॥
 कां मुखेचीं बीज घातलें । तें आपुन्पापरी विस्तारलें ।
 तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥ ४० ॥
 ना तरि नगरांतरीं वसिजे । तरि नागरां चि होईजे ।
 तैसें व्यासोक्तितेजें । ढवळलें सकळ ॥ ४१ ॥
 किं प्रथमवयसाकालीं । लावण्याची नव्हाली ।
 प्रकटे जैसी आगली । अंगनाअंगीं ॥ ४२ ॥
 ना तारे उद्यानीं माधवी घडे । तें बनशोभेची खाणि उघडे ।
 आदित्यपासौनि अपाडे । जिया परीं ॥ ४३ ॥
 नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसें निहालितं साधारण ।
 मग अलंकारीं बरवेपण । निवाडु दावी ॥ ४४ ॥
 तैसें व्यासोक्ति अलंकरलें । आवडतें बरवेपण पातलें ।
 तें जाणौनि चि काइ आश्रडलें । इतिहासीं ॥ ४५ ॥
 माना पुरतिदे प्रतिष्ठेलागि । सार्गीं वरुनि आंगीं ।
 पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ॥ ४६ ॥
 झणौनि भारतीं नाहीं । तें न्हवे चि लोकीं तिहीं ।
 एणें कारणें झणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥ ४७ ॥
 ऐसी मुरस जगीं कथा । जे जन्मभूमि परमार्था ।
 मुनि सांचे नृपनाथा । जन्मेजया ॥ ४८ ॥
 जे अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरूपम ॥
 परममंगल धाम । अवधारिजे ॥ ४९ ॥

आतां भारतकमलपरागु । गीताखु प्रसंगु ।
 जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनैसी ॥ ५० ॥
 का तरी शब्द ब्रह्माग्नी । मधिलें व्यासबुद्धी ।
 बिबडलें निरवधी । नवनीत हें ॥ ५१ ॥
 मग झानाभिसंपकें । फडसिलें शिवकें ।
 पदा आलें परिपाकें । आमोदासीं ॥ ५२ ॥
 जें अपेक्षिजे विरतीं । अनुभविजे संतीं ।
 सोहंभाषें पारंगतीं । रसिजे जेथ ॥ ५३ ॥
 जें आकर्णिजे भक्ति । आदिवंश त्रिजगती ।
 ते भीष्मपत्नी संगति । सांघिजैल ॥ ५४ ॥
 जे भगवद्गीता ह्यणिजे । जे ब्रह्मेशानीं प्रसंसिजे ।
 जे सनकादिकों सेविजे । आदरेंसीं ॥ ५५ ॥
 जैसे शारदियेधिये चंद्रकले । माझि अमृतकण कोवले ।
 ते वैचिंति मनें मोआलें । चकोरतलगे ॥ ५६ ॥
 तेषापरीं श्रोतां । अनुभवार्थी हे कथा ।
 अति हलुवारपण चित्ता । आण्णनियां ॥ ५७ ॥
 हें शब्देंविण संवादजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे ।
 बोला आशीं शोबिजे । प्रमेयासि ॥ ५८ ॥
 जैसें अमर परागु नेति । पार कमलदलें नेला नेणति ।
 तैसी पार आहे सेविती । ग्रंथीं इये ॥ ५९ ॥
 कां आपुला ठाऊं न संडितां । आलंगिजे चंद्र प्रकटतां ।
 अनुरागु भोगितां । कुसुदिनी जाणें ॥ ६० ॥
 ऐलेनि गंभीरपणें । थिरावलेनि अंतष्करणें ।
 आविला तो जाणे । मातु इये ॥ ६१ ॥
 आहे अर्जुनाचिया पोती । जे पारितोषी योग्य होती ।
 तिहि कृपा करुनि संतीं । अवधान देयावें ॥ ६२ ॥

आचार्यसौप्तिका.

हैं सखी मियां क्षणितलें । चरण लागीनि विनविलें ।
 प्रभू सखोल हृदय आपुलें । क्षणोनियां ॥ ६३ ॥
 जैसा स्वभावो मायेबापांचा । अपल्य बोले जन्हीं बोरडिका बाचा ।
 तन्हीं अधिकाधिक तेयांचा । संतोखु चि आधि ॥ ६४ ॥
 तैसा तुझी मी अंगिकारिता । सजनी आपुला क्षणितलें ।
 तारे उणावो साहाजे उपसाहला । प्रार्थु काह ॥ ६५ ॥
 परि अपराध तो आणिकु आहे । जे मी गीतार्थु कळे पाहें ।
 ते अवधारी विनड लाहें । क्षणोनियां ॥ ६६ ॥
 हे अनावरत भिन्नारिता । वायां चि धिक्सा उपनळ चिन्हा ।
 गन्हवि काह मानुतेजी खशेता । शोभा आधि ॥ ६७ ॥
 कां टिटिमु चांजुवेन्हीं । माप सुये सागरी ।
 मी नेणतु तिया परी । प्रवर्ते एथ ॥ ६८ ॥
 आइका आकाश गर्वसात्रे । तारे आणिक तैसें चि होआवें ।
 क्षणौनि अपाहु हें आघवें । निर्धारितां ॥ ६९ ॥
 एया गीताशास्त्राची थोरी । स्वयं शंसु विवरी ।
 जेय भवानी प्रणु करी । चमत्कारौनि ॥ ७० ॥
 तेथ हर क्षणे जेवि नेणजे । देखी जेसें कां स्वरूप तूखें ।
 हें नित्यनूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥ ७१ ॥
 हा वेदार्थसागर । जेया निद्रिताचा घोर ।
 तो स्वये सर्वेश्वर । अनुवादला ॥ ७२ ॥
 ऐसें जें अगाध । जेय वेदावति वेद ।
 तेथ अल्प मी अतिमंद । काह होयें ॥ ७३ ॥
 हें अपार कैसें कळलावें । महतिज कवणे दखलावें ।
 गगन मुठी मुज्रावें । मशकें केवि ॥ ७४ ॥
 परे एथ भसे एकु आचार । तेणें चि बोले मी लखलख
 जें कानुकूल अधिरू । ज्ञानदेव क्षणे ॥ ७५ ॥

यन्महि तन्हि मीं मूर्ख । जन्हे जाळा असे अविषेकु ।
 तन्ही संतरुपादीपकु । सोज्वळ असे ॥ ७६ ॥
 लोहाचे कनक होये । हे परिसि सामर्थ्य आहे ।
 कां घृत हो जीवित लाहे । अमृतसिद्धी ॥ ७७ ॥
 जरि प्रकटे सिद्धसरस्वती । तारि मुंकेयां आधि भारती ।
 एष वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल काइ ॥ ७८ ॥
 जेयातें कामधेनु ऐसी माये । तेयासि अप्राप्य काही आहे ।
 क्षणीनि मीं प्रनतें लाहें । ग्रंथीं ह्ये ॥ ७९ ॥
 तन्ही न्यून तें पुरतें । अधिक हां सरतें ।
 करुनि धेयावें हें तुमतें । विनविलें मियां ॥ ८० ॥
 आतां देइजे अवधान । तुहीं बोलविलां मीं बोलैम ।
 जैसैं चेष्टे मूर्खाधीन । दारुवंश ॥ ८१ ॥
 तैसा मीं अनुगृहीतु । साधूचा निरोपितु ।
 तो आपुला अलंकरितु । भलेतैसा ॥ ८२ ॥
 तवें गुरु क्षणति राहीं । हें तुज बोलवें न लगे काहीं ।
 आतां प्रेया चित्त देइ । झडकरि गा ॥ ८३ ॥
 एया बोला निवृत्तिदासु । पात्रौनि परम उल्हासु ।
 क्षणे पारियसां मना अवकाशु । देउनियां ॥ ८४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

पुत्रस्नेहे मोहितु । धृतराष्ट्र असे पूसतु ।
 सावें संजया मातु । कुरुक्षेत्रिची ॥ ८५ ॥
 जें धर्मालय क्षणिजे । तेथ पांडव आणि माझे ।
 जेळे असति व्याजें । जूझाचेनि ॥ ८६ ॥

भाषाचरितविवेकः

तरि ते पि येतुलां अवसरी । काय कीजतसे येरपरी ।
हैं झडकारि कथन करी । मजप्रति ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥

दग्ध्वा तु पाण्डुपानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

तेव्हलि संजयो बोले । हाणे पांडवसैन्य उचललें ।
जैसें महाप्रलयां पसरलें । कृतांतमुख ॥ ८८ ॥
तैसें तें घनदाट । उठावलें एकावट ।
जैसें उलंडलें कालकूट । धरी कथण ॥ ८९ ॥
ना तरि बडवानल सांदुकला । प्रलयनातें पोखला ।
सागर शोषूनि उभयला । अंबरासि ॥ ९० ॥
तैसें दल दुर्धर । नाना व्यूहीं परिकर ।
आवरलें भयासुर । तिये काळीं ॥ ९१ ॥
तें देखिलेयां दुर्योधने । अन्हेरिलें कवणे मानें ।
जैसें न गणिजे पंचानने । गजवंशानें ॥ ९२ ॥

पक्ष्मतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महर्षिं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ १ ॥

मग ब्रौणापासीं आला । सेयातें हाणे हा देखिला ।
कैसा दलमार उचलला । पांडवांचा ॥ ९३ ॥
गिरिदुर्ग जैसें खालतें । तैसे विविध व्यूह भवते ।
हे रचिले आहाति बुद्धिमते । द्रुपदकुमारे ॥ ९४ ॥
जो कां तुझीं सिखायिला । विद्येसिबसैठा केला ।
तेणें हा सैन्ये सिंधु पाखरिला । देख देख ॥ ९५ ॥

अथ सूर्य महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

आणिक ही एथ असाधारण । जे शस्त्रास्त्री भले प्रवीण ।
ते क्षात्रधर्मी निपुण । वीर आहाति ॥ ९६ ॥
बळे प्रौढी पौरुषे । जे भीमार्जुनासारिखे ।
ते साधेन कवतिके । प्रसंगे वि ॥ ९७ ॥
एथ युयुधान सुभट्ट । आला असे विराट्ट ।
महारथी श्रेष्ठ । द्रुपट्ट वीर ॥ ९८ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च द्रौप्यश्च नरपुरुषः ॥ ९९ ॥

चेकितान धृष्टकेतु । काशीधर विक्रांत ।
उत्तमौजा नृपनाथ । द्रौप्य देख ॥ ९९ ॥
हा कुन्तिभोज पति । एथ युधामन्यु आला आहे ।
आणि पुरुजितादि राये । सकलै जाणै ॥ १०० ॥

युधामन्युश्चविक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ १०१ ॥

हा सुभद्रादयनंदनु । जो अपरु नवा अर्जुनु ।
तो अभिमन्यु ह्मणे दुर्योधनु । देखै द्रोणां ॥ १ ॥
आणिकही द्रौपदिकुमर । जे सकलही महारथी वीर ।
मीति भेगिजे अपार । मीनळे असति ॥ २ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तानिबोध द्विजोत्तम ॥
नाचका मम सैन्यस्य संहार्य तान्मदीमि ते ॥ ३ ॥

आतां आह्मचां दळीं नायक । जे रुढ वीर सैनिक ।
३

ते प्रसंगे आइक । साधेन मी ॥ ३ ॥
 उद्देशे एक दोनि । जाइजति बोलौनि ।
 गुणी आदिकरुनि । मुख्य जे जे ॥ ४ ॥

भक्त्यामीश्वर्य कर्णक कृपक समितिजयः ।
 अभ्यर्थाया विकर्णक सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ५ ॥

हा भीष्म गंगानंदनु । जो प्रतापतेजस्वी भानु ।
 रिपुगजपंचाननु । कर्ण वीर ॥ ५ ॥
 एकैकाचेनि मनोव्यापारे । हें विश्व होये संहारे ।
 ■ कृपाचार्यु न पुरे । एकलाचि ■ ६ ॥
 एथ विकर्ण वीर आहे । हा अभ्यर्थाया पैलु पाहे ।
 जेयाचा आठदरु सदा आहे । कृतांतु मनी ॥ ७ ॥
 समितिजयो सौमदत्ति । ऐसे आणिकही बहुत असति ।
 जेयांचेया बलाची मीती । धाता नेणे ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मय्ये त्यक्तजीविताः ।
 नामाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त ।
 हो काज अस्त्रजात । एथीनि रूढि ॥ ९ ॥
 हे अप्रतिमहृ जगी । पुरता प्रतापु आंगी ।
 परि सर्वप्राणे मज चि लागि । आराइले ॥ ११० ॥
 पतिव्रतेचे हृदय जैसे । पतीवांचौनि न त्परी ।
 मी सर्वस्व ययां तैसे । सूभटांसि ॥ ११ ॥
 आयक्या काजाचेनि पाडे । देखति आपुले जीवित थोडे ।
 ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्ती ॥ १२ ॥
 जूशती कुलकेणी जाणति । कळे कीर्तिसि जीति ।

हैं बहू असो क्षात्रहृती । एथीनिया ॥ १३ ॥
ऐसे सबे परी पुरते । नीर दलि आमते ।
आतां काइ गणू ययाते । अपार हे ॥ १४ ॥

अपयसं तद्रुमाकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

वरि क्षेत्रियांमाजि श्रेष्ठ । जो जगजेठी जगीं सूमद्र ।
तेया दलवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पै ॥ १५ ॥
आतां ययाचेनि बलें गवसलें । हें दुर्ग जैसे पंभासिलें ।
एणे मानें ऐकुलें । लोकत्रय ॥ १६ ॥
आदि चि समुद्र काइ । तेय दुवाडपण कवणा नाही ।
मग बडवानल्लु तैसेयाही । विरजा जैसा ॥ १७ ॥
ना तरि प्रलयवन्दि महावातु । एयां दोषां जैसा सांघातु ।
तैसा हा गंगासूतु । सेनापति ॥ १८ ॥
आतां येणेंसी कवण भीडे । हें पांडवसैन्य कीक धोकडे ।
अशुचिलें अपावें । दीसतसे ॥ १९ ॥
वरि भीमसेनु बेंधु । तो जालसे सेनानाथ ।
ऐसें बोलीनि मातु । सांबिली तेणें ॥ २० ॥

अथनेषु च सर्वेषु यथामागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥

मग पुनरपि काई जोळे । सकळां सैनिकांतें क्षणितळें ।
आतां दलभार आपुलाळे । सरीसे करा ॥ २१ ॥
जेयां जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया आरणां ।
वरगण कवणा कवणी । महारथीयां ॥ २२ ॥
तेणें तें आचारजे । भीष्मातळें रादिजे ।

जामे होणारें परिसिजे । तुझी सकळी ॥ २३ ॥

■ जि येकु रक्षावा । मी तैसा देखावा ।
एणें दळभार आषवा । साचु आमचा ॥ २४ ॥

तस्य संजनवर्ह्यं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं धूमौ प्रतापवान् ॥ २५ ॥

एषा राक्षसेया बोल । सेनापति संतोखला ।

जग तेणें केला । सिंहनाद ॥ २५ ॥

तो गांजतसे अद्भुत । तिहि लोकां जातु ।

प्रतिष्थनि न समातु । उपजतसे ॥ २६ ॥

तेषां च तुलगासर्पे । वीरवृत्तिचेनि यथे ।

दिन्य शंखु भीष्मदेवें । आस्फुरेला ॥ २७ ॥

तै दोन्ही नाद मीनले । तेथ त्रैलोक्य वधिर जालें ।

जैसैं आकाश कां पडिलें । तूटोनियां ॥ २८ ॥

बडबडोते अंधर । उचंबळत सागर ।

क्षोभलें चराचर । कांपत असे ॥ २९ ॥

तेणें महाघोरगजें । दुमुदुभिति गिरिदरें ।

तवं दलभासि रणतुरें । आस्फुरिली ॥ ३० ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पञ्चवानकगोमुखाः ।

सहस्रैश्चाभ्यहन्यन्त स शङ्खस्तुमुल्लोऽभ्यवत् ॥ ३१ ॥

उच्चैः सैव वाजते । भयानकें खांखातें ।

महाप्रलपी जेथें । धाकडांसि ॥ ३१ ॥

तेथ भेडांचीं कवणि मातुं । काचेयां केर फोटतु ।

जेणें दचकाळा छंतातु । अंगा नेचे ॥ ३२ ॥

भेरी निशाण मादल । शंख टीविला भोंगळ ।

आणि भासुन रणकोल्हाळ । सूमटाचे ॥ ३३ ॥
 आवेसें भुजा आवाटिति । विसणैले हाका देति ।
 जेथ महुमद भद्रजाति । धरति ना ॥ ३४ ॥
 एका उमेया बि प्राण गेले । चांगाचे दात बैसले ।
 मिरिदाचे दादुले जाले । हीस ऐसे ॥ ३५ ॥
 ऐसा अद्भुत तुरवंवाळ । वाइकौनि मळा व्याकुळ ।
 देव लागति मळयकाळ । होईल हा ॥ ३६ ॥
 ऐसी स्वर्गी मातु । देखीनि तो आकांतु ।
 तब पांडवदला जातु । काइ जालें ॥ ३७ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यम्हने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव विष्यौ शंसौ प्रवृध्यतुः ॥ १४ ॥

हो काज सार विजपाचें । किं तें भांडार महातेजाचें ।
 जेथ गडडाचिमे जावलिचे । कांतले प्यान्ही ॥ ३८ ॥
 किं पाखाचा मेरु जैसा । रहवर मिरवत तैसा ।
 तेजें कोंधाटलिया दिशा । जेयाचेनि ॥ ३९ ॥
 जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठाचा राणा जाण ।
 तेया रथाचे गुण । काइ वर्ण ॥ ४० ॥
 प्वजेवरि बानर । तो मूर्तिमंतु शंकर ।
 सारथी शार्ङ्गधर । अर्जुनेसी ॥ ४१ ॥
 देखी नवल तेया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम मत्ताचें ।
 जें सारथ्य पार्थीचें । करितु असे ॥ ४२ ॥

पाञ्चजन्यं कृपीकेशो वेधवत्सं धर्मश्वरः ।

वौण्डं दध्मौ महाशंखं सीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

पाञ्चजन्यं कृपीकेशो वेधवत्सं धर्मश्वरः ।

तेजो पांचजन्य आस्फुरिका । अवलीला पि ॥ ४३ ॥
 परि तो महाघोषु योह । गाजतसे गहीर ।
 जैसा उदैला दिनकर । लोपी नक्षत्रालें ॥ ४४ ॥
 तैसे तुरबंगल भवते । जे नौरवदलि गाजत होते ।
 ते हारपौनि नेणों केउते । गेले तेथ ॥ ४५ ॥
 तैसा भि देखें परें । निनादें अति गहिरे ।
 देवदत्त धनुषिरे । आस्फुरिला ॥ ४६ ॥

अमन्तविजय राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुधोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

ते दोन्ही शब्द अचाट । मीनले एकावट ।
 तेथ नक्षकटाहो शतकूट । हो पांत असे ॥ ४७ ॥
 तब मीमसेनु विसाणैला । जैसा महाकालु खचला ।
 तेजो पौंद्र आजाटिला । महाशंखु ॥ ४८ ॥
 तो महाप्रखंड जलधर । तैसा चडधडिला गहिर ।
 तब अनंतविजयो युधिष्ठिर । आपूरिता जाल ॥ ४९ ॥
 नकुले सुधोष । सहदेवें मणिपुष्पक ।
 तेजो नोदें अंतकु । गजबजला ॥ १५० ॥

काश्यप परमेश्वरः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टपुम्नो बिराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

तेथ रूपति होते आणिक । द्रुपदद्वीपदादिक ।
 हा काशीपति देख । महाबाहु ॥ ५१ ॥

द्रुपदो द्वीपवेद्यान्व सचराः पूषिणीपते ।

सामिप्रभं महाबाहुः शंखान्धनुः धृष्टकृष्णश्च ॥ १८ ॥

एष अर्जुनाया सुतु । सायकी अपराजितु ।
 वृष्टधुन्नु रुपनाथु । शिखंडी हान ॥ ५२ ॥
 बिराठादिक रुपवर । जे सैनीक मुख्य वीर ।
 तिहीं नाना शंख निरंतर । आछुरिले ॥ ५३ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यथारयत् ।
 ममस्य पृथिवीं चैव तुमुलो व्यकुलादयम् ॥ १९ ॥

तेणें महाघोषनिघातें । शेषकूर्म अवचिते ।
 गजवज्रौनि भारातें । सांडू पांति ॥ ५४ ॥
 तेथ तीनही लोक डंडलित । मेरुमेदार आंदोलत ।
 समुद्रजल उसलत । आकाशवेन्ही ॥ ५५ ॥
 पृथिवीतल उलंडों पांत । आकाश भसे अडदरत ।
 तेथ रासीमा होंत । नक्षत्रांचा ॥ ५६ ॥
 गेली रे सृष्टि गेली । देवा भोकळवांदि जाली ।
 ऐसी एकताली पोटली । सत्यलोकि ॥ ५७ ॥
 दिहा चि दीलु धोंकळा । जैसा प्रलयदीपु माल्हवला ।
 तेंथ हाहाकार उठिला । तिहीं लोकि ॥ ५८ ॥
 तब आदिपुरुषु विस्मितु । झणे झने होये अंतु ।
 मग लोपिला अद्भुतु । संभमु तो ॥ ५९ ॥
 क्षणोनि विश्व संवरलें । यन्हुवि युगांत होतें उन्मळलें ।
 जेथ महाशंख आपूरिले । कृष्णादिकीं ॥ ६० ॥
 तो चौधु तारे उपसंहरला । पारं पडिसादा होउनि राहिला ।
 तेणें दलमार विभ्रंसिला । कौरवांचा ॥ ६१ ॥
 जैसा संहें गजघंटा अंतु । संचरे कीला विदारतु ।
 तैसा हृदयार्ते भेदितु । वीरकेया ॥ ६२ ॥
 तो गजघट जव आइकति । तब उभेया चि हियें काकिति ।

एक एकते क्षणति । सखि ॥ ६३ ॥
 तेथ बळे प्रौढी पुरते । जे महारथी वीर होते ।
 तिहि पुनरपि दळति । आवरिजे ॥ ६४ ॥
 मग सरिसेपथे उठावळे । दुणावटीनि उचलळे ।
 तेथ दोही झोमळे । लोकत्रय ॥ ६५ ॥
 तेथ भाणधारि धनुर्धर । वरिषताति निरंतर ।
 जैसे प्रकंसाती जलधर । अनिवार का ॥ ६६ ॥

अथ व्यवस्थितान्दष्ट्या धार्तराष्ट्रान्कपि ध्वजाः ।
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुस्त्रय्य पाण्डवः ॥ २० ॥

ते देखिलेया अर्जुने । संतोखु घेउनि मने ।
 मग संभमे सैन्ये । अवलोकित असे ॥ ६७ ॥
 तब संप्रामी सज्ज जाले । सकल कौरव देखिले ।
 मग लीला धनुष उचलिले । पांडुपुत्रे ॥ ६८ ॥

इषीकेश तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
 सेवयोदभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

तेन्हलि क्षणससे देवा । आतां सडकारि रथु पेढावा ।
 नेउनि मध्ये घालावा । दोही दला ॥ ६९ ॥

थावदेतासिरीस्येऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
 कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

जब मी माव येऊ । हे सकले वीर सैनिक ।
 निहालीव अशेष । जुझते जे ॥ १७० ॥
 एथ आले असति आवये । परि भियं कवणेसी जुझवे ।
 हे श्णी कामे पहावे । लण्नीनिया ॥ ७१ ॥

बोलायमानानवेह्येऽहं य एतेऽव सज्जनताम् ।
 चार्त्तविराट्स्व दुर्दुष्टैर्युगे प्रियाधिकीर्षया ॥ २३ ॥

बहुत करुनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव ।
 बाढिबांविण हांबे । बांधति शुद्धी ॥ ७२ ॥
 जुहाची आवडि धरति । परि संप्रामी धीर न्हवति ।
 हे सांघौनि सवाप्रति । काइ संजयो ह्मणे ॥ ७३ ॥

संजय उवाच

पथमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोः समयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

आइका अर्जुनु इतुके बोलिला । तब कृष्णे रथ पेलिला ।
 दोहों सैन्यामाहि केला । उभा तेंणे ॥ ७४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतांस्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

जेथ भीष्मद्रोणादिक । जवळिकेचि संमुख ।
 वृथिचीपति आणिक । बहुत आहाति ॥ ७५ ॥
 तेथ धीर करुनि रथ । अर्जुनु असे पांतु ।
 तो वळभार समस्तु । संभर्मेसी ॥ ७६ ॥
 मग ह्मणे देख देख । हे गोत्रगुरु अशेष ।
 तब कृष्णा मनीं नश्येक । विस्मो जाला ॥ ७७ ॥
 ह्मे आपणपैयां आयण ह्मणे । एथ काइ कवण जाणें ।
 हे मनीं भरिले एणें । परि काहीं असे ॥ ७८ ॥
 ऐकीं पुढील से घेतु । तो साहार्जे जाणे इंदयस्तु ।
 परि उगाधि असे निघातु । तिथे वेत्ते ॥ ७९ ॥

संज्ञावत्पुत्रस्यैवतन्वार्थः पितृव्यं पितृमात्रम् ।
अपत्यार्थमात्रमुक्तान्नापुन्युवाचपीठमन्त्रादीन् ॥ २१ ॥

तत्र तेव पार्थ सकल । पितृ पितामह केवल ।
गुह बंधु मातुल । देखत जाळा ॥ १८० ॥
इष्ट मित्र आपुले । कुमर हान देखिले ।
शाळक असति आले । तेयमाप्ति ॥ ८१ ॥

अधुरान्मुहुरन्मैत्र सेवयोरुभयोरपि ।
ताम्रसमीप्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धून्वस्थितान् ॥ २७ ॥

अधुर हान ससुरे । आणिक ही सखे सोबरे ।
कुमर पौत्र धनुर्धरे । देखिले तेथ ॥ ८२ ॥
जेयां उपकार होते केले । जे आपदीं होते रक्षिले ।
हे असो भडिल धाकुले । आदि करुनि ॥ ८३ ॥
ऐसें तोय मि बोही दली । उगत जालें असे कली ।
तें अर्जुने तिचे काली । अवलोकिले ॥ ८४ ॥

कृपया परवान्निष्ठो विषादमिदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ॥

दम्भेन स्वजनं कृण्व युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

एथे कनीं गजबज जाली । आपसी कृपा आली ।
तेणे अपमाने विगाली । बौरहति ॥ ८५ ॥
जिणे दस्तम पुसिधिया होति । आणि गुणलाबणें अंति ।
मित्रा भ्रातृकोते न साहसति । मुतेजपणे ॥ ८६ ॥
वर्षिणि भ्रातृद्वेनि भरे । कायिकु मित्र वनित निरी ।
अथ कर्षिणि अमुतरि । अमल जेसा ॥ ८७ ॥

का तपि कलें रिझि । पातलेवां बंधु बुझी ।
 भग विरगतां सिद्धि । आठवेना ॥ ८८ ॥
 तैसे अर्जुना तेथ जालें । जें असते पोरुष पाविलें ।
 जें अंतःकरण दीन्हलें । कारुण्यासि ॥ ८९ ॥
 देखां मंत्रजु बरखु जाये । तेथ कां जैसा संचार होय ।
 तैसा तो अनुर्ध्व महामोहें । आकळिला ॥ ९० ॥
 झणौनि असला भीरु गेला । हृदयासि द्राक्ष अंजि ।
 जैसा चंद्रकला सीतला । सोमकांतु ॥ ९१ ॥
 तिया परीं पार्थु । अति स्नेहें मोहितु ।
 मग सखेदु असे बोलतु । अन्युतेसीं ॥ ९२ ॥
 तो झणे अवधारी देवा । मिथां पाविला ॥ कलावा ।
 तब गौत्रवर्गु आत्रवा । देखिला पथ ॥ ९३ ॥
 हे संप्रामी अति उदित । जाले असति कौरु समस्त ।
 परे आपणया उचित । केवि होये ॥ ९४ ॥
 येजे नावे थि नेजों काड । मज आपणये सर्वधा नाहीं ।
 मनो बुद्धि ठाई । थीर न्हवे ॥ ९५ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुक्तं च परिशुष्यति ।
 देवमुच्च शरीरे मे तेमहर्ष्यं जायते ॥ ९६ ॥

देखै देह कांपत । तोंड असे कोरडे होत ।
 विकळता उपजत । गात्रासि ॥ ९६ ॥
 सर्वथा कांटाळा आळा । अति संतापु उपजला ।
 तेजो ~~जिहवा~~ ~~कांतु~~ मेस्य । गांठिवाचा ॥ ९७ ॥

वाग्धीर्षी वीरते हृदयमहर्षीः कर्तव्यमिति ।
 कश्चात्तस्मिन्महापार्थुः ससर्वात्तं च मे मया न हृतं ॥

ते न धरत निमुटलें । परि नेणे चि हातीनि अहिलें ।
 ऐसें हृदय असें व्यापलें । मोहें तेणें ॥ ९८ ॥
 जें वजापासीनि कठिन । दुर्द्वर अति दारण ।
 तेयाहीवृनि असाधारण । हें स्नेहनवल ॥ ९९ ॥
 जेथें झंकव रणीं जीतिला । कृतांतु आंकणा घातला ।
 तो अर्जुनु मोहें कवलिला । क्षणमाशि ॥ १०० ॥
 जैसें अमर तार भेदा कोडें । भलेतैसें काष्ट कोरडें ।
 परि कलिकेसाक्षि सांपडे । कोवलिये ॥ १ ॥
 तेंथ उत्तार्ण होये प्राणें । परि तें कमलदल खीर नेणे ।
 ऐसें कठिन कोवलेपणें । स्नेह देखां ॥ २ ॥
 हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाहीं नेये चि आया ।
 छणौनि मुलविला आईकें राया । संजयो छणे ॥ ३ ॥
 अवधारीं मग ता अर्जुनु । देखौनि सकल स्वजनु ।
 बिसरला अभिमानु । संग्रामिचा ॥ ४ ॥
 कैसी नेणों सदयता । उपनली असे चित्ता ।
 मग छणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥ ५ ॥
 माझे अतिशयें मन व्याकुल । होतसे वाधा बरल ।
 जें वधवे दे सकल । एणें नावें ॥ ६ ॥

निमित्ताभिः च पश्यामि विपरीताभिः केशव ।

न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

एसां कीरणां बरिवाचें । तारि युधिष्ठिरादिक कां नेवाचें ।
 हे येरयेरै आवचे । गोत्र आमुचें ॥ ७ ॥
 छणौनि जळो हें जूझ । प्रत्यया नेये मज ।
 एणें काह कतज । महापार्वें ॥ ८ ॥
 देवा बहुतीं परीं पातळ । एथ अवलटें होईल जूझाळ ।
 नव काहीं एक मुकविलें । काम आनि ॥ ९ ॥

न काङ्क्षते विजयं कुण्ड न च राज्यं सुखाणि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

सिधा विजयवृत्ती काही । मज सवेधा काज नाही ।
एथ राज्य तरि-काइ । हें सज्जनिया ॥ ३१ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखाणि च ।
त इमेऽवस्थिता युक्ते प्राणांस्यकृत्वा धनसि ॥ ३३ ॥

एयां सकलतिं वचावें । मग जे भोग भोगावें ।
जलतु ते आघवें । पार्थु क्षणे ॥ ११ ॥
तेणें मुखेंविण जें होइल । तें मलेतें वर साहिजेंल ।
वरि जीवित ही शेवी जाइल । एथ देवा ॥ १२ ॥
परि यांसि वातु कीजे । मग आपण राज्य भोगिजे ।
हें स्वामी ही मन माझे । करूं न शके ॥ १३ ॥
तरि आक्षीं कां जन्मावें । कवणाळागि जियावें ।
जें बडिलां येयां चितावें । विरूं मनीं ॥ १४ ॥
पुत्रातें इछी कुल । तेयाचें काइ हें चि फल ।
जें निर्दळिजे केवल । गोत्र आपुलें ॥ १५ ॥
हें मनीं चि केवि धरिजे । आपण वञ्चार्थें वांछिजे ।
वर घडे तरि कीजे । मलें एयां ॥ १६ ॥
आक्षीं जें जें जोडावें । तें समस्तीं इही भोगावें ।
हें जिवित ही उपकरावें । काजो यांचां ॥ १७ ॥
आक्षीं दिशतिचे भूपाल । विभाडुनि सकल ।
संक्षीपविजे कुल । आपुलें जें ॥ १८ ॥
ते चि हे समस्त । परि कैसें कर्म विपरीत ।
जें वांछे अस्तीं उषत । ज्ञावेया ॥ १९ ॥
आंतोसि-कुमारे । कांइनियां यांचारे ।

भाष्यार्थदीपिका:

कण्ठास्त्रं विप्रहरि । आरोमुनि ॥ २२० ॥

हस्तधारे कैसनि भास् । कण्ठापरि शस्त्र धर ।

विज हृदय कर । मेहु केनि ॥ २१ ॥

भाष्यार्थाः पितरः पुत्रास्तथैव च पितरामहोः ।

मातुलाः श्वशुराः पीताः शालाः संबन्धिनस्तथा ॥ २४ ॥

हे कौमलि तू कायन । तारि पैल दे श्रीमहोय ।

जैयांचे उपकार असाधारण । आज्ञां बहुत ॥ २२ ॥

एय शालक समुरे मातुल । आणि बंधु किर हे सकल ।

पुत्र नातू-केवल । इष्ट असति ॥ २३ ॥

अवधारीं अति जवलिकेचे । हे सकल ही सोहरे आमचे ।

क्षणीनि दोषु आधि बाचे । एणें नावें ॥ २४ ॥

पताक हस्तुमिच्छामि प्रतोपि मधुसूदन ।

अपि कैलीन्दराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृतैः ॥ २५ ॥

हे वर भलेतें करितु । आतां चि एय मारितु ।

परि आपण मजें धातु । न धितावा ॥ २५ ॥

कैलेजीचें अवकाठित । जन्हें राज्य जोडेल एथ ।

तन्हें हें अनुचित । नाचरें मी ॥ २६ ॥

मिहस्थ पार्तराज्ञाः का प्रीतिः स्वाश्रयार्थिनां ।

वापर्मैवाभयेदस्मान्स्वैतानाततामिनः ॥ २६ ॥

जरि आजि एथ ऐसं कीजे । तारि कण्ठापरि बळीं उरिजे ।

सावें मुख केनि पत्तिजे । तूळें कुण्या ॥ २७ ॥

जरि ननु कायनुं गोमान्वा । तारि वसैल होंवक दोळ्यावा ।

मग जोडलासि तूं हातिव । तूरे होंवी ॥ २८ ॥

कुलहरणी-पातकैः । तिये ज्ञानी अउति ज्ञाने ।
 तेन्हाळि तूं कर्मणे कै । देखावति ॥ २१ ॥
 येका ज्ञानात्मिका अत्रल । संकरका देखीति मज्झ ।
 अणु एकु कोविट् । स्थिर न्दने ॥ २२ ॥
 कां सत्कर्तुं सरोवर । अत्रलोकुनिहा चकोर ।
 न सेवितु अन्हेर । कवनि तिये ॥ २३ ॥
 तिया परी तूं देवा । मस हांकडं नैयेसि मावा ।
 जरि पुण्याचा ओलावा । नाशिजेल ॥ २४ ॥

तस्मात्तद्वाही वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्सर्वथावा ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः क्वाप्तमाधनम् ॥ ३७ ॥

क्षणौनि मीं हे न करी । ह्ये संग्रामी शत्रु न धरी ।
 हे कीडाल बहुती परी । दीसतसे ॥ ३३ ॥
 तुजसि अंतरा७० होइल । मग सावै आमचे काइ उरैल ।
 तेणें दुःखें वि हियें फुटैल । तुआविण ॥ ३४ ॥
 क्षणौनि कौरव हे वधिजति । मग आही भोग भोगिजति ।
 हे असो मातु अधडती । अर्जुनु क्षणे ॥ ३५ ॥

वदध्वंसे न पश्यति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलस्यकुलं दोषं मित्रद्रोहेण पातकम् ॥ ३८ ॥

हे अभिमानमदे भूलले । जन्ही पा संग्रामा आले ।
 तन्ही आही हित आपुलें । जाणार्ने लागे ॥ ३६ ॥
 मार्गे वि चालता । पुढां सिहुं दीसे अवधिता ।
 तो चूके तर्बरी चुकविता । वाचिजे कीं ॥ ३७ ॥

कथं न ह्यवशमस्मानिः पाशावत्कलत्राणिभिरिह ।
 कुलस्यकुलं दोषं त्रयस्यद्विर्जनादीनाम् ॥ ३९ ॥

हैं ऐसे कैसे करावें । जें आपुले आपण मारावें ।
 जाणतां केवि सेवावें । कलकूट ॥ ३८ ॥
 मूर्तले असता प्रकाशु सांडाया । मग अंधकूप आश्रया ।
 तारि तेथे कवणु देवा । लासु सधैं ॥ ३९ ॥
 कां समोर आगि देखीनि । जरि न वधिजे चि उन्संडेनि ।
 तारि क्षणा येका कबलुनि । जावूं शके ॥ ४० ॥
 तैसे दोष हे मूर्त । आंगि बाजीं असति पात ।
 हें जाणतां केवि एध । प्रवर्त्तावें ॥ ४१ ॥

कुलक्षये प्रणश्यति कुलधर्मोः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कुलधर्मधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

जैसे काष्ठें काष्ठ मधिजे । तेथ वन्हि एकु उपजे ।
 तेणें काष्ठजात जालिजे । प्रज्वललेनि ॥ ४२ ॥
 तैसें गोत्रि चि परस्परें । जरि बधु घडे मत्सरें ।
 तारि तेणें दोषें महाघोरें । कुल चि नशे ॥ ४३ ॥
 हणौनु एणें पापें । वंशजधर्म लोपे ।
 मग अधर्म चि आरोपे । कुलामाजि ॥ ४४ ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टास्तु चाप्येव जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

तेथ सारासार न विचारावें । कन्हणें काड आचरावें ।
 जेणें विधिनिषेध आघने । पारुखति ॥ ४५ ॥
 असता दीपु धवडिजे । मग अंधकारि राहाटिजे ।
 तारि उजू चि आडलिजे । जेया परी ॥ ४६ ॥
 तैसा कुळी क्षणी हांचे । तेन्हाळें अदिधर्म जाण ।
 मग आन काही आहे । पापवांचौनि ॥ ४७ ॥

जै यमनियम टनति । तै इन्द्रिये सैरा विचरति ।
 क्षणौनि व्यधिचार घटति । कुलस्त्रियां ॥ २४८ ॥
 उत्तम अधर्मी संचरति । वर्णावर्ण भिन्नलति ।
 तेथ समूल उपडति । जातिधर्म ॥ ४९ ॥
 जैसैं चोहटाचेया बली । पांवरति सैरा काउली ।
 तैसी महापापे कुलि । प्रविशति ॥ २५० ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यच ।
 पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

मग कुला तेया अशेखा । आणिक कुलघातकर्त ।
 एरएरां नरका । जाणें आधि ॥ ५१ ॥
 देखें वंशवृद्धि समस्त । हया परी होए पतित ।
 मग उन्धंडति स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ॥ ५२ ॥
 जेथ नित्यादि क्रिया टके । नैमित्तिक कर्म पासुळे ।
 तेथ कन्हणा तिलोदके । कवण अर्पी ॥ ५३ ॥
 तरि पितर काह करिति । कैसेनि स्वर्गि वसति ।
 क्षणौनि ते ही येति । कुलापासिं ॥ ५४ ॥
 जैसा नखाग्रि व्याछु लागे । तो शिखांत पावे वेगे ।
 तेथि आग्रस कुल आघवे । आह्विजे ॥ ५५ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्जसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यते जातिधर्मोः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां अचार्यम् ।
 नरके नियतं धासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ४४ ॥
 अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता बंधे ।
 ब्रह्मज्यसूत्रलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

हेला अवधस आगेक एका । एथ बडे महापातक ।
 ४

जे संगमोपे हें ज्विकक । अंश पावे ॥ ५६ ॥
 जैसा चरि आपुला । अनिवसे बनि आगळ ।
 तो आणिको ही पावळला । जालैनि घली ॥ ५७ ॥
 तैसिया सिया कुलसंगती । जे जे लोक प्रवर्तति ।
 ते हि भाभः पावति । निमित्तें एणें ॥ ५८ ॥
 तैसैं नामा दोषी संकुळ । अर्जुनु झणे तें कुळ ।
 महाघोर केवळ । निरय भोगी ॥ ५९ ॥
 पडलेया तिये ठां । कल्पांती ही उगंडु नाहि ।
 एसणें पतन कुलक्षयि । अर्जुनु झणे ॥ ६० ॥
 देवा हें विविध आहकिजे । परि अष्टाईवारि वात्त नुपजे ।
 हियें नजार्चें हें काह कीजे । अवधारी पा ॥ ६१ ॥
 अपेक्षिजे राज्यसुख । जेयालागि तें सर्व क्षणिक ।
 ऐसैं जाणता ही दोख । अन्हेर ना ॥ ६२ ॥
 जें हे बडिल सकळ आपुले । वधावेया दीठि सुदले ।
 सार्चें पा काह धेकुलें । घडलें आसा ॥ ६३ ॥

यदिमाममतीकादमशक्तं शक्तप्राणयः ।

आर्त्तदाहः एणे हासु स्तम्भे क्षेमतरं भवेत् ॥ ५६ ॥

आतां ह्यावेहि जें जिवार्चें । तेयापासौनि हें बरवें ।
 जें शक्ते संबोले सहवि । बाण एमांचे ॥ ६४ ॥
 ह्यावेहि होएचेलुके । तें मरण ही घर भीकें ।
 परि एणें कासवें । वाड जाही ॥ ६५ ॥

संशुद्धः संशुद्धः ॥

एवमुक्तवाहुनः संशुद्धे रथोपस्थ उपाविशत् ।

विशुद्धः संशुद्धे वापः शीघ्रसंविभ्रमामलः ॥ ५७ ॥

ऐसें तिमै अवसरी । अर्जुनु बोलिला समरी ।
 संजयो कणे अवधारी । धृतराष्ट्राहें ॥ ६६ ॥
 मग अत्यंत उद्वेगला । नंधरे बहिर्वरजीस ।
 तेथ उबी घातळी खाल । स्थीनियां ॥ ६७ ॥
 जैसा राजकुमर पदचुलु । सर्वथा हाथे उपहत ।
 कां रवि राहुमस्तु । प्रभाहीनु ॥ ६८ ॥
 ना तारे महासिद्धिसंभर्मे । जीतला तापसु भर्मे ।
 मग आकळनि कार्मे । दीनु कीजे ॥ ६९ ॥
 तैसा तो धनुर्धर । अत्यंत दुःखें जर्जर ।
 दीसे तेथ राहवर । लजिला तेणें ॥ ७० ॥
 मग धनुष्यबाण सांभिले । नधरत अशुपात आले ।
 ऐसें आइकें तेथ वर्तले । संजयो कणे ॥ ७१ ॥
 आतां यावरि वैकुण्ठनाथ । देखौनि सखेदु पार्य ।
 कवणी परी परमार्य । निरोपील ॥ ७२ ॥
 ते सविस्तर पुढां कथा । अति सकौतुक आइकतां ।
 जें ज्ञानदेव कणैल आतां । निवृत्तिदास ॥ ७३ ॥

स्तस्तदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु भगवद्गीतायां योगयोगो
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ व्याख्यानमिदं ॥



ज्ञानेश्वरी

अध्याय दुसरा

सञ्जय उवाच ॥

त तथा कृपयाविष्टमधुपूर्णाकुलेक्षणं ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच भजुसूदनः ॥ १ ॥

भग संजयो क्षणे रायातें । आइकैं तो पार्थु तेथें ।

शोकाकुलित रुदनातें । करीतु असे ॥ १ ॥

तें कुल देखीनि समस्त । जेह उपनळें अद्भुत ।

तेणें द्रवळें असे चित्त । कवणी परी ॥ २ ॥

जैसैं लवण जळें झळवळें । ना तरि अभ्र वातें हाळें ।

तैसैं सधिर परि विराळें । हृदय तेयाचें ॥ ३ ॥

ह्यनुनि कृपा आकाळिला । दीसतसे अति कोमाइला ।

जैसा कईमी रूतला । राजहंसु ॥ ४ ॥

तिथा परी तो पांडुकुमर । महामोहें निर्भर ।

तें देखीनि सारंगधर । काये बोले ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कदमलमिदं विषमे समुपस्थितं

भगवत्कुलमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जुन ॥ ६ ॥

क्षणे अक्षुंना आदि पाहि । तुज उचित कायें इयें ठाई ।
 तूं कवणु हें काह । करीतु आहासि ॥ ६ ॥
 तुज सवें काय जालें । कवण उणें आलें ।
 करिता काइ ठेलें । खेदु काइला ॥ ७ ॥
 तूं अनुचिता चित्त नेंदिसी । धीरु काहि न संदिसि ।
 तूसेनि मावें आपेसि । दिशा लघी ॥ ८ ॥
 तूं शूरवृत्तिचा ठाऊ ॥ क्षत्रियामासि राऊ ॥
 तूसेया लोटेपणाचा आवो । तिहि लोकि ॥ ९ ॥
 तुबां संग्रामी हर जीतला । निरातकवचाचा ठायो पेटिला ।
 पवाडा तुवां केला । गंधर्वांसि ॥ १० ॥
 हें पातां तूसेनि पाहें । दीसे त्रैलोक्य ही थोकडें ।
 ऐसें पौरुष खोखडें । पार्थो तूजे ॥ ११ ॥
 तो तूं किं आजि येथें । सांडूनियां वीरवृत्तिसें ।
 अधोमुख रुदनार्ते । करीतु आहासि ॥ १२ ॥
 विचारीं तूं अर्जुनु । किं कारुण्यें कीजतासि दीनु ।
 सांघ पां अंधकारें भानु । प्रसिला आधि ॥ १३ ॥
 नासारि पवनु मेचासि बिहे । किं अमृतसि मरण आहे ।
 पाहे पां इन्धन चि गीळनि जाये । पायकारें ॥ १४ ॥
 किं लवणें चि जल विरे । संसर्गे कालकूट मरे ।
 सांचें महाफणि दर्दुरें । गीळिजे कायि ॥ १५ ॥
 सिंहांसि झोंने कोल्हा । ऐसा अपाडु आधिकां जालां ।
 पारि तुबां साधु केला । आजि येथें ॥ १६ ॥
 लघुनि आशुं अर्जुना । शर्ने चित्त देसि यवा हीना ।
 बेगी भीरु करुनि मना । सावधु होई ॥ १७ ॥
 सांढीं हें मूर्खपण । उठिं येई धनुषबाण ।
 संग्रामि हें कवण । कारुण्य तूजे ॥ १८ ॥

हां गङ्गा तू आणखी । तारि न निचारीसि कां आतां ।
 सचें अज्ञावेळे सदबता । उचित काई ॥ १९ ॥
 हें असतिये कीर्ती नाशु । आणि पारत्रिकासि अंधु ।
 हाणे जगभिकासु । अर्जुनातें ॥ २० ॥

हिम्वं मा स गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 क्षुद्रं हृदयदीर्घव्यं त्वक्तव्योऽपिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

क्षणुनि शोक न करी । हा पुरुता धीर धरी ।
 हे शोष्यता अन्हेरी । पांडुकुमरा ॥ २१ ॥
 तुज मन्हे हें उचित । येणें नाशेल जोडलें बहुत ।
 तू अणुई हित । विचारि पां ॥ २२ ॥
 येणें संग्रामाचेनि अवसरें । येथ कृपालुपण नुपकरे ।
 हे आतां चि काइ सोडरे । जाले तुज ॥ २३ ॥
 तू आदीं चि काइ नेणसि । किं हें गोत्र नोलखसि ।
 बाणां चि काइ करिसी । अतिशो एथ ॥ २४ ॥
 आजिचें हें जूझ । काये जन्मा नवल तूज ।
 हें परस्परें तुझा न्याज । सदा चि आधि ॥ २५ ॥
 तारि आतां चि काइ जालें । काइसें खेह उपनलें ।
 हें भणिजे परि कुडें केलें । अर्जुना तुयां ॥ २६ ॥
 मोहो धारिल्यां ऐसें होइल । जें असतीं प्रतिष्ठा जाइल ।
 आणि परलोक अंतरैल । इहिकेसी ॥ २७ ॥
 हृदयाचें झीळेपण । येथ नीकेवासि नन्हे कारण ।
 ह संग्रामि पतन जाण । क्षत्रियसि ॥ २८ ॥
 ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरी असे सिकलितु ।
 तें भाइकीनि पांडुसुतु । काये बोले ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोण ख मधुसूदन ।

इधुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिस्त्वन ॥ ४ ॥

देवा हैं इतुलेवेन्ही । बोलवें नठगे अवधारी ।
 आदी तू खि चिप्ति विचारी । संग्रामु हा ॥ ३० ॥
 हैं जूझ-नन्दे प्रमादु । येध प्रवर्तलेयां दीसतसे बाधु ।
 हा लघद-लिंगभेदु । बोलवला आक्षा ॥ ३१ ॥
 देखैं मातापितरें अर्चिजति । तियें सर्वस्वें तोषु पावविजति ।
 तियें पाठी केवि वधिजति । आपुलां हातीं ॥ ३२ ॥
 देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां वडे तारि पूजिजे ।
 हैं बाधूनि केवि निदिजे । स्वयें वाचा ॥ ३३ ॥
 तैसे गोत्रगुरु आमचे । हे पूज्य आक्षां नियमाचे ।
 मज बहुत भीष्मद्रोणार्थें । कर्ततसे ॥ ३४ ॥
 जेवांलागि मनें वीरु । आझी स्वर्गीं हिं न घरु ।
 तेयां प्रत्यक्ष केवि करुं । घातु देवा ॥ ३५ ॥
 वर जलो हें जियालें । येध आवयेयांसि हें खि जालें ।
 जे वाचा वधि अम्यासिलें । मिरविजे आक्षीं ॥ ३६ ॥
 मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दीन्हला ।
 तेणें छपकौं काह आभारैलां । वधि ययालें ॥ ३७ ॥
 जेथिचिवां कृपा लागे वरु । तेथ खि मनें व्यभिचरु ।
 तारि काह मी भस्मासुरु । अर्जुनु क्षणे ॥ ३८ ॥
 देवा समुद्र हा भरितु आहकिजे । वर तो ही आहवतु देखिजे
 परि क्षोभु मनीं तेणिजे । द्रोणाचिये ॥ ३९ ॥
 हें अपारस्वें मानन । वरि तेया ही होईल मानन ।
 परि अगत्य वलें बहान । इदं उवाच ॥ ४० ॥

वरि अमृत ही वीटे । कां कलवसें वज्र फूटे ।
 परि मनोधर्मु न लोटे । विफरविळा हा ॥ ४१ ॥
 स्नेहालागि माये । झणिये तें कीरु होये ।
 परि कृपा ते मूर्त आहे । इमे श्रेणी ॥ ४२ ॥
 ■ काहण्याची भादि । सकल गुणाचा निधि ।
 विधासिंधु निरवधी । अर्जुनु लागे ॥ ४३ ॥
 हा येणें मानें महंतु । वरि आझालागि कृपावंतु ।
 आतां सांव पां काड घातु । येथ चितुं येइल ॥ ४४ ॥

गुरुजहत्या हि महानुभाषाम्भेषो भोक्तुं शैत्यमपीह लोके ।
 हत्वार्यकासांस्तु गुरुनिर्हृष भुञ्जीय मोगान्मृचिरप्रदिग्धान् ॥५॥

हे ऐसे राणें बधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें ।
 हें मना नये आचवें । जीवितेंसि ॥ ४५ ॥
 हे येणें मानें दुर्भर । जें यया ही होनि भोग सपुर ।
 ते असतु एथ भिक्षा घर । मागतां भली ॥ ४६ ॥
 नातरी देशत्यागें जाइजे । कां गिरिकंदर सेविजे ।
 परि शस्त्र आतां न धरिजे । ययावरि ॥ ४७ ॥
 देवा नव नवनिर्गतिं सरीं । वावरुनि येयांचां जिव्हारीं ।
 भोग गिबसावे रुधिरीं । बुडाले जे ॥ ४८ ॥
 ते काहुनि काये कीजति । विलित केवि सेविजति ।
 मज नये हें उपपत्ती । ह्या चि लागी ॥ ४९ ॥

न चैतद्विषयः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
 बलिब हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

ऐसें अर्जुनु तियें अवसरीं । झणे कृष्णा अवचारीं ।
 परि तें मना नये चि मुरारी । आइकौनियां ॥ ५० ॥

हैं जाणौनि पार्थु भियाला । मग पुनरपि बोलीं लागला ।
 देऊ चित्त कां या बोला । देति चि ना ॥ ५१ ॥
 यन्हुनि माझां चित्ति जें होतें । मीं विचारुनि बोळिजं येथें ।
 परि नीकें काम यया परौतें । तें तुझीं चि जाणा ॥ ५२ ॥
 पै वीरुं जेयांसि आइकिजे । आणि इ बोळि चि प्राणु सांविजे ।
 ते हे येथ संग्रामुव्याजें । उभे आहाति ॥ ५३ ॥
 आतां ऐसेयांतें हीं परि बघावें । किं अन्हेरुनि वेगिं निगावें ।
 एया दोहि माजि काय करावें । तें नेणों आझीं ॥ ५४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ।

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्याद्विश्रितं हृदि तन्ये ।

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥

आझां काय उचिंत । तें पल्हातां न रऊरे येथ ।
 जें मोहें येणें चित्त । व्याकुल माझें ॥ ५५ ॥
 तिमिरावरुद्ध जैसें । दृष्टिचें तेज अंशे ।
 मग पासि असत न दिसे । वस्तुजात ॥ ५६ ॥
 देवा तैसें मज जालें । जें मन हें आंती प्रसिलें ।
 आतां हित काये आपुलें । तें हि नेणें ॥ ५७ ॥
 तारि कृष्णा तुझां जाणावें । नीकें तें आझां सांघावें ।
 जें सखा सर्वस्व आवर्नि । आझासि तूं ॥ ५८ ॥
 तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमची इष्टदेवता ।
 तूं चि सदा रक्षिता । आपदीं आमते ॥ ५९ ॥
 जैसें शिष्यातें गुरु । सर्वथा नये अन्हेरु ।
 कां सरितांतें सागर । स्यजी केवि ॥ ६० ॥
 मातरि अपल्यातें माये । अस्संखुनि जरि जाये ।

तारि तें कैसेनि जिये । आइकें कृष्ण ॥ ६१ ॥
 तैसा सर्वा परी आहासि । देवा तूं चि येकु आहासि ।
 साणि बोलिलें जरि न मनिसि । मागौल माझे ॥ ६२ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यायल्लोकमुच्छोषणमिद्विषाणां ।
 अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ॥ ८ ॥

तारि उचित काइ आझा । जें व्यभिचरे ना धर्मा ।
 तें शडकरि पुरुषोत्तमा । सर्वें आतां ॥ ६३ ॥
 हें सकल कुल देखौनि । जो शोकु उपनला असे मनीं ।
 तो तूझें वाक्य वांचूनि । न जीपें आणिकें ॥ ६४ ॥
 पथ पृथ्वीतल आपुलें होइल । महेंद्रपद ही पाविजैल ।
 पारि दुःख हें न जिपैल । मानसिचें ॥ ६५ ॥
 जैसी सर्वथा वीजें आहललीं । सुधेति जन्हीं पेरिलें ।
 तन्हीं न विरुद्धती चि सिंचिलि । भलेंतैसीं ॥ ६६ ॥
 नातारि आमुष्य पुरलें आहे । तरि उखदि हिं काहि नव्हे ।
 तेथ येक चि उपेगा जाये । परमामृत ॥ ६७ ॥
 तैसें राज्यभोगसमृद्धी । उज्जीवन नव्हे इये बुद्धी ।
 येथ जीवाला कृपानिधी । कारुण्य तूझें ॥ ६८ ॥
 ऐसें अर्जुनु तेथ झोलिला । जब क्षणु येकु आंती सांडिला ।
 पुनरपि व्यापिला । ऊर्मि तेणें ॥ ६९ ॥
 मज पातां ऊर्मि नोहे । हें अनारिसें गमत आहे ।
 तो प्रसिला महामोहें । कालसर्पें ॥ ७० ॥
 सुवर्महृदयकल्हारीं । कारुण्यबेलेचां भरीं ।
 लागला क्षणौनि लाहरी । भांजे चि ना ॥ ७१ ॥
 हें जाणौनि जैसा प्रौढी । जो दृष्टीसर्वें चि विष फेडी ।
 तो घाबेया हरिगारुडी । पालला कां ॥ ७२ ॥

तैसिया पांडुकुमरा व्याकुला । मिरवत असे कृष्ण अवल ।
जो कृपावसें अवलीला । रक्षेळ आतां ॥ ७३ ॥
क्षणौनि तो पार्थु । मोहफणिप्रसितु ।
मियां क्षणितला हा हेतु । जाणौनियां ॥ ७४ ॥
मग देखां तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांती कवळुनु ।
जैसा धनपटलीं भानु । आक्षादिजे ॥ ७५ ॥
तिया परीं धनुर्द्धर । जाला असे दुःखें जर्जर ।
जैसा प्रीष्मकालीं गिरिवर । वणवला कां ॥ ७६ ॥
क्षणौनि साहाजें सुनील । येरु कृपामृते सजळ ।
तो बोलला असे गोपाल । महामेषु ॥ ७७ ॥
तेथ सुदर्शनाची दीप्ति । ते चि विद्युत् जैसी झळकती ।
गंभीर वाचा ते आइती । गर्जनेची ॥ ७८ ॥
आतां तो उदार केसा वरिषेळ । जेणें अर्जुनाचळ निषेळ ।
मग नवीं विरुढि झूटेल । उन्मेपाची ॥ ७९ ॥
ते चि कथा आइकां । मनाचिया आराणुका ।
हानदेऊ झणे देखां । निश्चिदासु ॥ ८० ॥

संजय उवाच ॥

पथमुक्त्वा हर्षाकेशं शुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

ऐसें संजयो असे सांगतु । झणे राया तो पार्थु ।
पुनरपि शोकाकुलितु । काये बोले ॥ ८१ ॥
आइकें सखेदु झणे कृष्णातें । आतां नालवार्ते तुझीं मर्ते ।
मीं सर्वथा न जुझे एथें । भरवसिनि ॥ ८२ ॥
ऐसें एकी हेली भोलिला । मग मौन करुनु राहिला ।
तेथ कृष्ण विस्मो पातला । देखौनि संपाते ॥ ८३ ॥

तनुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

मग आपुला चित्ति कणें । एथ हें आदरिलें काय पेणें ।

अर्जुनु सर्वथा काहि नेणें । काय कीजे ॥ ८४ ॥

हा उभजे आतां कवणी परी । कैसेनि धीर स्वीकरी ।

जैसें माहात्तें पांचाखरी । अनुमानी कां ॥ ८५ ॥

मातारि असाध्य देखौनि न्याधि । वैद्य सूची निरवधी ।

अमृतासारिखी उषधी । निर्वाणिची ॥ ८६ ॥

तैसें विषरीतु असे अनंतु । तेयां दोन्हीं सैन्यां आंतु ।

जेया परी पार्थु । भ्रांति सांडी ॥ ८७ ॥

तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोख बोलों आदरिलें ।

जैसें मातेच्यां कोपीं धोकलें । खेह आधि ॥ ८८ ॥

कां ओषधाचां कडवटपणीं । जैसी अमृताचीं पुरवणी ।

ते आह्वाच न दिसे परगुणीं । प्रकट होये ॥ ८९ ॥

तैसीं वरि पांतां उदासें । आंतु तारि अति सुरसें ।

तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलें ॥ ९० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अशोक्यामन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावाद्गंध भाषसे ।

गतास्मृतास्मृतास्त्वं नानुशोचति पंडितः ॥ ११ ॥

मग अर्जुनातें कणितलें । आलीं आजि हें नकल देखिलें ।

जें तुआं एथ आदरिलें । माझारि चि ॥ ९१ ॥

तूं जाणता जरि कणिपसी । तारि नेणिवेतें न संजिस्ती ।

आणि सिखीं कणों तारि बोलसी । तूं चि बहुत ॥ ९२ ॥

जाह्येधा लागें पिसें । मग ते सैरा धावें जैसें ।

तूळें सिहाणेपण तैसें । दीस्तले ॥ ९३ ॥

तू आपणपें तरि नेणसि । परि कां कौरवांचें झोतुं पाहसि ।
 हा बहुत विस्मयो आह्वांसि । पुडुतीं पुडुतीं ॥ ९४ ॥
 तरि सांग पां अर्जुना । तुजपासीनि स्थिति विमुक्ता ।
 हे अदि विश्वरचना । तें लटिकें काइ ॥ ९५ ॥
 एथ समर्थ एक आधि । तेंपापासीनि भूतें होति ।
 तरि हें वायो चि काइ बोलति । जगामाधि ॥ ९६ ॥
 ही काज सांप्रतें जालें । जें हें जन्मे तुआं झुजिळें ।
 आणि नाशु यावें नाशिळें । विचारि पां ॥ ९७ ॥
 तू भमलेपणें अहंकाती । ययां घातु न धारिसि चिति ।
 तरि साधै काइ हे होती । विरतन ॥ ९८ ॥
 किं तू एकु वधिता । आणि सकल लोकु हा मरता ।
 ऐसी भांति झनं चित्ता । येयों देसी ॥ ९९ ॥
 हे अनादिसिद्ध आधवें । होत जात स्वभावें ।
 तारि तुवां कां होचावें । साधै मज ॥ १०० ॥
 परि मूर्खपणें नेणसि । न धितावें तें चितिसि ।
 आणि तू चि नीति सांगसि । आह्वाप्रति ॥ १ ॥
 देखें विचेकियें जे होति । ते दोहीतें हीं न झोमिति ।
 जें होये जाये हे भांति । क्षणौनिया ॥ २ ॥

न त्वेबाहं जातु नास्ति न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अर्जुना साधैव आइक । एथ आसीं तुझीं-देख ।
 आणि हे भूपति अशेष । आदिकरुनि ॥ ३ ॥
 निवृत्ता ऐसे चि असौनि । कां निश्चित करुनि ।
 ह्ये आंती केवाळी करुनि । दोन्ही नाही ॥ ४ ॥
 हें उपरि आणि नाहो । तें घामावय दीसें ।



भाषार्थवार्तिक.

बन्धवि तत्त्वता वस्तु असे । अविनाश चि ॥ ५ ॥
जैसे पवने तोय हालवले । आणि तरंगाकार जाले ।
तरी कवण के जन्मले । सणों तेथ ॥ ६ ॥
ते चि वायुचे स्फुरण ठेले । आणि उदक साहाजे मपादले ।
तारे काइ आतां निमाले । विचारि पा ॥ ७ ॥

देहिनीऽस्मिन्वया देहे कौमारं यौवनं अरा ।
तथा देहान्तरमाप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

आइके शरीर तरि एक । परि वयसा भेद अनेक ।
हैं प्रत्यक्ष चि देख । प्रमाण तू ॥ ८ ॥
एथ कौमारत्व दीसे । भग सारुण्ये ते अंशे ।
परि देह चि ॥ नशे । एकासवे ॥ ९ ॥
तेसि चैतन्याचां ठाई । इये शरीरांतरे पाई ।
ऐसे जाणे तेया नाही । व्यामोहदुःख ॥ ११० ॥

मात्रास्पर्शास्तु कीर्तेय क्षीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमायायिनोऽभिस्थास्तांस्तितिक्षस्थ भारत ॥ १४ ॥

येथ नेमावया हे चि कारण । जे इंद्रिया अधीनपण ।
तिहि आकलिजे अंतष्करण । सणौनि अमे ॥ ११ ॥
इंद्रिये विषय सेविति । तेथ हर्ष शोक हे उपजति ।
ते आंतर आह्वयति । संगे एणे ॥ १२ ॥
जे यथा विषयांचां ठाई । एकनिष्ठता नाही ।
एथ दुःख आणि काही । सुख ही दीसे ॥ १३ ॥
देखे हे सम्दाची व्याप्ति । जे निदा आणि स्तुति ।
तेथ हेवाइव उपजति । भ्रवणद्वारे ॥ १४ ॥
बुद्ध आणि कठिन । हे स्पर्शाचे दोन्ही गुण ।
जे वपुचेनि संगे कारण । संतोखखेदा ॥ १५ ॥

भयासुर आणि सुखदुःख । हें रूपानें स्वरूप देख ।
 जें उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारे ॥ १६ ॥
 सुगंध आणि दुर्गंध । हा परिमळाचा भेद ।
 जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देता ॥ १७ ॥
 तैसाचि द्विविधु रसु । उपजवी प्रीति त्रासु ।
 छणौनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥ १८ ॥
 देखें इंद्रिया आधीन होइजे । तरि शीतोष्णातें पाविजे ।
 आणि सुखदुःखी आकलिजे । आपणपें ॥ १९ ॥
 एया विषयांचाचूनि काहीं । आणिक सर्वथा रम्य नाही ।
 ऐसा स्वभाऊ चि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ २० ॥
 हे विषय तरि कैसे । रोहिणीचें जळ जैसे ।
 कां स्वमिच्छा आभासे । भद्रजाति ॥ २१ ॥
 देखें अनित्य तिया परीं । छणौनि तूं अण्हेरी ।
 हा सर्वथा संगु न करीं । धनुर्धरा ॥ २२ ॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे विषय जेया नाकळीति । तेया सुखदुःखें न पवति ।
 आणि गर्भवाससंगति । नाहि तेया ॥ २३ ॥
 तो नित्यरूपु पार्था । उल्लासाचा सर्वथा ।
 जो या इंद्रियार्था । नाकळे चि ॥ २४ ॥

नास्ततो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

अभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

आतां अर्जुना आणिक एक । साधेन मी जाइक ।
 जें विचरपर लोक । उल्लसति ॥ २५ ॥



भाष्यदीपिका.

एया उपाधिमाप्तिं शुभ । चैतन्य असे सर्वगतं ।
 ते तत्त्वज्ञ संत । स्वीकरीति ॥ २६ ॥
 सलीलीं पय जैसैं । एक होउनि भिनलैं असे ।
 पारि निवडूनि राजहसैं । वेगलैं कीजे ॥ २७ ॥
 कां अग्निमुखें कोडाल । तोडूनिपां चौखाल ।
 निवडूनि केवल । बुद्धिमंत ॥ २८ ॥
 ना तारि जाणिवेचिया आयणी । करितां दधिकडसंणी
 मग नवनीत निर्वाणी । दीसे जैसैं ॥ २९ ॥
 कां मूस बीज एकावट । उपणितां राहे घणवट ।
 तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें ॥ ३० ॥
 तैसैं विचारिती निरसलें । तें प्रपंचूनि साहजें साडलें ।
 मग तत्त्वता तत्व उरलें । ज्ञानियासि ॥ ३१ ॥
 क्षणौनि अनित्याचां ठांड । तेया आस्तिकिबुद्धि नाही ।
 जें निष्कर्षु दोही । देखिला असे ॥ ३२ ॥

अधिनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

देखें सारासार विचारितां । भांति ते नाहीं असारता ।
 तारि सार तें स्वभावता । नित्य जाणें ॥ ३३ ॥
 हा लोकत्रयाकार । तो जेयाचा विस्तार ।
 जेथ नामवर्णुआकार । चिन्ह नाहिं ॥ ३४ ॥
 जो सर्वदा सर्वगत । जन्मक्षयां अतीत ।
 सेवा केल्यां हीं घात । कदा न्हवे ॥ ३५ ॥

अतर्कत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धयस्य भारत ॥ १८ ॥

आणि शरीरजात आववें । नाशवंत स्वभावें ।

मर्णानि तुवां जूझवें । पांडुकुमरा ॥ ३६ ॥

य एनं सैत हंतारं यच्चैनं मन्यते हृतम् ।

उमौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ३७ ॥

तू धरुनि देहाभिमानसे । आणि दीठि सूनि एया शरीरसे ।

मी बधिता हे मरते । छणतु आहासि ॥ ३७ ॥

अर्जुना हें नेणसि । जरि तत्वता विचारसि ।

तारि बधिता तू न्हवसि । हे बध्य न्हवति ॥ ३८ ॥

जैसे स्वप्नामासि देखिजे । ते स्वप्नी धि साच आपजे ।

मग चेडनियां पाहिजे । तबं काही थ नाहि ॥ ३९ ॥

न जायते क्षियते वा कदाचिन्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ४० ॥

तैसी हे माया । तू भ्रमतु आहासि वाया ।

शखें हाणितलेयां छाया । आंगीं न रूप ॥ ४० ॥

कां पूर्णुं कुंभु उलंडला । तथ विवाकारु चि भ्रंशला ।

पारे भानु नाही नाशला । तेयासवें ॥ ४१ ॥

ना तरि मठी आकाश जैसे । मठाकृती आनरले असे ।

तो चि भंगलेयां आपसे । स्वरूप चि ॥ ४२ ॥

वेदाविनाशिने नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं ख पुरुषः पार्यं कं घातयति हन्ति कम् ॥ ४३ ॥

तैसे शरीरखां लेपी । सर्वथा नाशु नाही स्वरूपी ।

हणौनि तुं हे मरतेपी । भ्रति वाया ॥ ४३ ॥

बासांसि जीर्णानि ध्वं विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ ४४ ॥

कैसी जीणें बखें सांझिजे । मग नूतन अग्निकें बेहिजे -
तेसैं देहातरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥ ४४ ॥

भैरवं छिंदति शस्त्राणि भैरवं दहति पावकः ।

न चेन्न ह्रैदयम्व्याप्य न शोषयति मारुतः ॥ ४५ ॥

हा अनादि नित्य सिद्ध । निरुपाधि विशुद्ध ।

सगुणनि शस्त्रादिकि छेद । न बडे पया ॥ ४५ ॥

■ प्रलयोदकें नारुंन । अग्निदाहो न समवें ।

एथ महाशोष न प्रमथे । मारुताचा ॥ ४६ ॥

हा तर्काधिये दृष्टा । गोंचरु नन्हे किरीटी ।

ध्यान येयाचिये भेटी । उत्कंठा बाहे ॥ ४७ ॥

हा सदा दुर्लभ मना । आपु नन्हें साधना ।

निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु ॥ ४८ ॥

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्योऽशोष्य एव न ।

नित्यः सर्वगतः स्थानुरखलोऽर्च्य समात्मनः ॥ ४९ ॥

हा गुणत्रयरहित । व्यक्तीसि अतीत ।

अनादि अविहत । सर्वरूप ॥ ४९ ॥

अर्जुना हा नित्य । अचल हा शाश्वत ।

सर्वत्र सदादित । परिपूर्ण हा ॥ १५० ॥

अप्यक्षोऽयमर्चिषोऽयमविकार्योऽपमुच्यते ।

तस्मादेवं चिदित्थैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ ५० ॥

अर्जुना ऐसा जाणावा । हा सकळरूपकु देखत ।

मग साहाजें शोक आचवा । हरला तूला ॥ ५१ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे कृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ५२ ॥

अर्जुना ऐसा नेणसी । तूं अंतर्गत कि हें मानिसि ।

तुन्ही शोचूं न पवसि । पांडुकुमरा ॥ ५२ ॥

जें आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्य ।
 वैसा प्रवाहो अमस्युतु । गंगाजलाद्या ॥ ५३ ॥
 तें आदि नाही खंडलें । समुद्रि तरि असे मीनलें ।
 आणि जात चि मध्यें उरलें । दीप्ते जैसे ॥ ५४ ॥
 हयें तीन्ही तियापरी । नारिसि चि मदा अवधारी ।
 भूतांसि कळर्णा अवसरी । टाकनि ना ॥ ५५ ॥
 क्षणीनि हें आचये । एथ नळगे तुज शोचावें ।
 जे स्थिति चि हे स्वभायें । अनादि ऐसी ॥ ५६ ॥
 ना तरि हें अर्जुना । नेये चि तूझेया मना ।
 जें देखौनि लोकु अधिना । जन्मक्षया ॥ ५७ ॥
 तनै एथ काही । तुज शोकासि कारण नाही ।
 जें जन्म मृत्यु हे पाही । अपरिहर ॥ ५८ ॥

आत्मस्थ हि भुवो मृत्युः भुवं जन्म मृतस्थ च ।

मत्स्मादपरिहायेऽर्थे न त्वं शोचिभुमर्हसि ॥ ५७ ॥

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दीप्ते ।
 हें क्षटिकार्यत्र तैसे । परिश्रमे ॥ ५९ ॥
 ना तरि उदो अस्तु आर्पसे । अग्नं दित होति जैसे ।
 हें जन्ममरण तैसे । अनिवार जर्गो ॥ ६० ॥
 महाप्रलयअवसरें । हे त्रैलोक्य ही संहरे ।
 क्षणीनि हा न परिहरे । आदिअंतु ॥ ६१ ॥
 तूं जरि हें ऐसे मानिसि । तरि खेदु कां करिसि ।
 काइ जाणतू चि नेणमि । धनुर्धरा ॥ ६२ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमभ्यामि भवतः ।

अव्यक्तानि धनान्येष नव फा पारिवेचना ॥ ६८ ॥

एथ आणिक ही एक पार्था । तुज बहुतो परी पाहोती ।
 तुज करावेला सर्वथा । बिघो नाही ॥ ६३ ॥

जें समस्तें ह्यें भूतें । जन्मा आदीं भमूतें ।
 मग पातळीं व्यक्तिणें । जन्मलेयां ॥ ६४ ॥
 तिये भया जेथ जाति । तेथ निभोंत आनें जन्वति ।
 देखें पूर्वस्थिति चि एति । आपुलिये ॥ ६५ ॥
 पारि मध्ये जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें ।
 तैसा आकाश हा मायावशें । स्पन्दरूपी ॥ ६६ ॥
 ना तरि पवनें स्पर्शिलें नीर । पडिहासे तरंगाकार ।
 कां परापेक्षा अलंकार । व्यक्तिकनकि ॥ ६७ ॥
 तैसें सकल हें मूर्त । जाण यां मायाकारित ।
 जैसें आकाशीं विवत । अव्ययतल ॥ ६८ ॥
 ऐसें आदीं चि जें नाहीं । तेथालागि दृढसी काइ ।
 तूं अवीट हें पाही । चैतन्य येक ॥ ६९ ॥

आत्मवेद्यत्त्ववयसि कश्चिदेनमात्मवेद्यवद्भूति तथैव आत्मः ।

आत्मवेद्यत्वमवयवः अगोति भुम्बाव्येभं वेद्य न त्वेव कश्चिद् ॥२९॥

जेयाची आर्ती चि भोगित । विग्रहं त्यजिले संत ।
 जेथालागि विरक्त । वनवासिये ॥ १७० ॥
 दृष्टि सूनि जेयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें ।
 मुनीश्वर तपातें । आचरिति ॥ ७१ ॥
 एकां गुणानुवादु करिता । उग्ररति होउनि चिन्ता ।
 निरवधी तल्लीनता । निरंतर ॥ ७२ ॥
 एक आंतरीं निश्चल । जे निहाळीति केवड ।
 विसरले सकळ । संसारजात ॥ ७३ ॥
 एक अद्वैततां चि निवाळे । ते देहभावीं सांढिले ।
 एक अनुभवे पातळे । तद्रूपता ॥ ७४ ॥
 जेणे सरिता ओष्य समस्त । समुद्रामाभि मिलत ।
 पारि मार्कतें न समात । परतले नाहीं ॥ ७५ ॥

तैसिया योगीश्वराचिया मती । मिलणीसमे दुणावटती ।
परि जे विचारुनि पुनरावृत्ती । भजती चि ना ॥ ७६ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य मारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥ ३० ॥

ते सर्वत्र सर्वदेही । जेया करितां ही वातु नाही ।
ते विश्वात्मकु तू पाही । चेतन्य एक ॥ ७७ ॥
ययाचेनि चि स्वभावें । ते होत जात आवे ।
तारि साचि काइ शोचावें । एथ तुहां ॥ ७८ ॥
थन्हाचि तन्ही पार्था । तुज कां नेणों न गमे चित्ता ।
परि कीडालें हे शोचितां । बहुलीं परीं ॥ ७९ ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हसि ।

धर्मोत्तरे मुञ्जच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न चिद्यते ॥ ३१ ॥

तू अमुई कां न विचारिसि । काइ हे चित्तिनु आहसि ।
स्वधर्मु तो विसरलासि । तरावें जेणें ॥ १८० ॥
एयां कौरवां भलतें जालें । अथवा तुज चि काहीं पातलें ।
कां युग चि हे मुडालें । जन्हीं एथ ॥ ८१ ॥
तन्ही स्वधर्मु एकु आहे । तो सर्वथा त्याज्य नये ।
मग तरिजेल काइ पाहें । कृपाछापणें ॥ ८२ ॥
अर्जुना तूमें विभ । जन्ही जालें द्रविभूत ।
तन्हीं हे अनुचित । संग्रामसमई ॥ ८३ ॥
गोपीर जन्हीं जालें । तन्ही पय्यासि नाही बोधिलें ।
ऐकोनि वि विष्ट तोहे सूटलें । देहजे उधरि ॥ ८४ ॥
तेसें आत्मा आम करितां । नाशु होईल हिता ।
सगौनि तू अस्तां । सावधु होई ॥ ८५ ॥
धया चि व्याकुल काइ । आपुला निजधर्मु तू पाही ।
जो आचारितां वातु नाही । कम्हण्या काही ॥ ८६ ॥

छोक सायासैं करुनि बहुते । कां घेर्षति आहुँल जीवितें ।
 परि वाढवीति कीर्तितें । धनुर्धरा ॥ ९ ॥
 ते तुज अमायासैं । अनकलात जोडली असे ।
 हें अद्वितीय जैसे । गगन होये ॥ २१० ॥
 तैसी कीर्ति विःसीम । तूझां छंद निरूपम ।
 तूझे गुण उत्तम । तिहि लोकि ॥ २११ ॥
 दिगंतीचे भूपति । भाट होउनि बाखाणिति ।
 जे आयकिलेया दचकति । कृतांतादिक ॥ २१२ ॥
 ऐसी-कहिना घणवट । गंगा तैसां चोखट ।
 जिया देखीं अगीं सुमट । जाणने आले ॥ २१३ ॥
 हें पीव-सुखें अद्भुत । आइकानिया हे समस्त ।
 आले आधि विरक्त । जीवितेसी ॥ २१४ ॥
 जैसे सिंहाधिया हाका । युगांत होये मदमुखा ।
 तैसा कौरवां प्यां अशवां । वाकु तूझा ॥ २१५ ॥
 जैसे पर्वत वज्रां । ना तरि सर्प गरुडां ।
 तैसे अर्जुना हे तूतें । मानिति सदा ॥ २१६ ॥
 तें अगाधपण जाइल । मग हाणाउं आंगा येईल ।
 जरि माघीता निघसील । न जुमनू चि ॥ २१७ ॥

भवाध्यवादांश्च बहुष्वदिष्यन्ति तवसहिताः ।

विश्वस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ २१८ ॥

अग्नि-हे पलतां पलों नेदिति । धरुनि अवकला करिति ।

न गणीत कूटि बोलति । आइकतां तुज ॥ २१८ ॥

मग ते बहलि हियें फूलावें । तें आतां छटेपणें का ॥ पुढावें ।

हे जीतले तरि भोगावें । पृथ्वीतल ॥ २१९ ॥

दुतों वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कर्तव्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ २२० ॥

ना तरि रंणी एथ । जूस्ततां बेचलें जीवीत ।
तरि स्वर्गसुख अन्नकलित । पावलील ॥ २१० ॥
खणौनि इये गोठी । विचार न कीजे किरीटी ।
आतां धनुष घेउनि उठी । जूझें बेमां ॥ २१ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालासौ अभ्यजायौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

देखें स्वधर्मु आचरतां । दोषु नाशे असता ।
तुज हे भ्रांति कवाणि चित्ता । एथ पातकाची ॥ २२ ॥
साधें पूवें चि काह् बुडिजे । किं मारें जातां आडखिजे ।
परि निपायें चालों नेणिजे । तारि तें ही थडे ॥ २३ ॥
अमृतें चि मरिजे । जारे निषेसि लेविजे ।
तैसा स्वधर्मे दोष पविजे । हेतुकपणें ॥ २४ ॥
खणौनि तुज पार्था । हेतु सांडनि सर्वथा ।
क्षेत्रवृत्ती जूस्ततां । पाप नाही ॥ २५ ॥
सुखि संतोषा नैयावें । दुःखि विषाद न भजवें ।
आणि लाभालाभ न धरावें । मनामासि ॥ २६ ॥
एथ विजयपण होईल । कां सर्वथा देह जाईल ।
हें आदिं चि काहि पुढेंल । चित्तवें ना ॥ २७ ॥
आपण येया उचिता । स्वधर्मालें चि राहता ।
जें पावे तें निजांता । साउनि जावें ॥ २८ ॥
ऐसेया मनें होआवें । तरि दोष न बडे स्वभावें ।
खणौनि आतां जूझावें । निभ्रांत तुवां ॥ २९ ॥

एषा तेऽभिहितः सांख्ये बुद्धिर्बोधे स्थितां श्रुत्वा ।

बुज्यया युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहाण्यसि ॥ ३९ ॥

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांधितली तुज येथ ।
आतां बुद्धि योगि विस्तृत । अवधारे पां ॥ २३० ॥

जिया बुद्धि युक्त । जालियां पार्थी ।

कर्मबन्धु सर्वथा । नाथु न पवे ॥ ३१ ॥

मेहाभिक्रमकाशोऽस्ति प्रत्यक्षयो ॥ विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

जैसे वज्रकवच छेड़जे । मग शस्त्राचा करिपाअ साहिजे ।

परि जेतोसि उरिजे । अखुंभितां ॥ ३२ ॥

तैसें इहिक तरि न नशे । आधि मोक्षु तो उरला असे ।

जेथ पूर्वानुक्रम दीसे । चोखालत ॥ ३३ ॥

कर्माचारें तरि राहाटिजे । परि कर्मफल न भोगिजे ।

जैसा मांजड न बाविजे । भूतबाधा ॥ ३४ ॥

तिया परी जे बुद्धि । आपु जालियां निरवधी ।

हा असता बि उपाधि । कळें न शके ॥ ३५ ॥

जेथ न संखरे पाप । जें सूक्ष्म अति निष्काय ।

गुणत्रयादि लेप । जेथ नारी ॥ ३६ ॥

अर्जुना जें पुण्यवशे । जरि अल्प चि इदई प्रकाशे ।

तारि अशेष हें नाशे । संसारभय ॥ ३७ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाक्ता छान्दताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

जैसी दीपकलिका धाकुटी । परि बहुता तेजातें प्रकटी ।

तैसी सद्बुद्धि हे धेंकुटी । तणों नये ॥ ३८ ॥

पार्था बहुती परी । अपेक्षिजे सदा सुरी ।

जे दुर्लभ चराचरी । सद्भासना ॥ ३९ ॥

जैसा न जोडे परिमु । आणिकासारिखा बहुवसु ।

का अमृताचा छेमु । दैयें पाविजे ॥ ४० ॥

तैसी दुर्लभ हे बुद्धि । जिये परमात्मा बि अवधि ।

जैसा गंगेसि का उदधि । निरंतर ॥ ४१ ॥

तैसा ईश्वर बाँचूनि कहाँ । जिये आभिधि कानि बसि ।
तेषु एकी ■ बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगी ॥ ४२ ॥

आभिधां बुद्धिरतां चात्वं प्रवक्ष्यामि पण्डित ।

वेदवाद्भरताः पार्थ नास्मद्वस्तुति वादिनः ॥ ४२ ॥

परि ते दुर्मति । जे बहुधा असे विकरति ।

जेषु निरंतर रमति । अविचेकिये ॥ ४३ ॥

हर्षाणि तेषां पार्था । स्वर्गसंसारी आस्था ।

आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाही ॥ ४४ ॥

वेदाधारे बोलति । केवल कर्म प्रतिष्ठिति ।

पारं कर्मकली आसक्ति । दाडनिया ॥ ४५ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४६ ॥

हणति संसारी जन्मिजे । यज्ञादि यजन कीजे ।

मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥ ४६ ॥

एथ हें बाँचूनि कहाँ । आणिक सर्वथा सुलभ नाही ।

ऐसे अर्जुना बोलति पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥ ४७ ॥

देख मना अभिभूत । होउनि कर्म आचरत ।

केवल भोगी चित्त । देउनिया ॥ ४८ ॥

क्रियाविशेषें बहुतें । न छोपाति विधितें ।

निपुण होउनि धर्मातें । अनुष्ठिति ॥ ४९ ॥

परि एक चि कूड करीति । जे स्वर्गकामु मनी धरिति ।

यज्ञपुरुष चूकति । भोक्ता जो ॥ ५० ॥

जैसा कापुराचा राखि कीजे । मग अस्ति लाउनि जातिजे ।

कां मिष्टानां संचरिजे । कलकूट ॥ ५१ ॥

देखें अमृतकुंजु जोडला । तें पायें हर्षाणि उलंडिला ।

तैसा नाशीलि धर्मु निफनला । हेतुकपयें ॥ ५२ ॥

भोक्तृभक्षकसंसारं तयापहतचेतसाम् ।

अवसारायामिका बुद्धिः समाधौ न चिन्तयते ॥ ४४ ॥

सायासे पुण्य आर्जिजे । मग संसार का अपेक्षिजे ।

परि भेजति ते काह कोजे । अप्राप्त देखै ॥ ५३ ॥

जैसी राखणि रसोय नीकी । करुनियां मोले वीकी ।

तैसा भोगासाठीं अविबेकी । चाडिति धरु ॥ ५४ ॥

कणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।

तेसां वेदवादरतां । मनी वसे ॥ ५५ ॥

अैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवाद्भुत ।

त्रिर्लोको नित्यसत्त्वगुणो नियोगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

तिहिं गुणी आवृत । हे वेद जाणै निभ्रांत ।

क्षणौनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते ॥ ५६ ॥

एर रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक ।

जें केवल स्वर्गसूचक । धनुर्दरा ॥ ५७ ॥

क्षणौनि तू हे जाण । हें मुखदुःखासीं चि कारण ।

एथ शनै अंतष्करण । रिगों देखै ॥ ५८ ॥

तू गुणव्रयातें अन्हेरी । मीं मासैं हें न करीं ।

एक आत्मसुख आंतरी । विसंभ ना ॥ ५९ ॥

वाचानर्थ उद्धाने सर्वतः संस्तुतोदके ।

सावान् सर्वेषु क्षेत्रेषु ब्राह्मणस्य विश्रानतः ॥ ४६ ॥

जन्है वेदें बहुत बोलिळें । विविध भेद सूचिले ।

तन्हीं आपण हित आपुलें । तें चि क्षेत्रे ॥ ६० ॥

जैसैं प्रकटलेयां गमस्ती । अक्षेप ही मार्ग दीसति ।

तरि तेतुकें ही काह बालिजति । सर्वें मज ॥ ६१ ॥

कां उदकमयें सकल । जन्हीं जालें असे महीतल ।

तन्हीं आपण क्षेत्रे केवल । आति चि ओगें ॥ ६२ ॥

सैंसे कानिबै जे होति । ते बेदार्थीसैं विचारिनि ।
मग अपेक्षीत स्वीकरीति । ससार जे ॥ ६३ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ६४ ॥
क्षणोनि आईकैं पार्थी । इया चि परी पढ़ाता ।
तुज उचित होये आता । स्वकर्म हे ॥ ६४ ॥
आखी समस्त ही विचारिलें । तब ऐसैं चि हें मना आलें ।
जे न संझिजे तुआ आपुलें । विहित कर्म ॥ ६५ ॥
परि कर्मफली आश न करावी । आणि कुकर्म संगति न आवी ।
हे सत्किया चि आचरावी । हेतूविण ॥ ६६ ॥

योगसूत्रः कुरुकर्मणि संगं त्यक्त्वा धर्मज्ञय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ६८ ॥

तू योगयुक्त होउनि । फलाचा संगु सांडुनि ।
मग अर्जुना चित देउनि । करि कर्म ॥ ६७ ॥
परि अहिरिलें कर्म दैवें । जन्ही समाभितें न पवे ।
तन्ही विशेषें तेथ न तोबावें । हें इ नको ॥ ६८ ॥
कां निमित्तें कारणें एकें । तें सिद्धी न वचत ठाकें ।
तन्ही तेथिचेनि अपरितोषें । क्षोभावें ना ॥ ६९ ॥
आचरता सिद्धी गेलें । तरि काजा चि कोर आलें ।
परि ठेलेया ही सगुण जालें । ऐसैं चि मानो ॥ ७० ॥
देखें जेतुलालें कर्म निपजे । तेतुलालें आदिपुरुषीं जंरि आपिजे ।
तरि परिपूर्ण तें साहाजें । जलें जाणें ॥ ७१ ॥
आगा संतासती कर्मी । जे सरिसेपण मनोधर्मी ।
हे चि योगस्थिति उत्तमी । प्रसंसिजे ॥ ७२ ॥

कूरेण सुखेन कर्म बुद्धियोगाद्यनञय ।

बुद्धी शरवमन्विच्छे कृपयाः फलहेतवः ॥ ७३ ॥

अर्जुना समस्त चित्तार्थे । तं चि सार ज्ञान योगार्थे ।
अथ मना आगि बुद्धिचें । ऐक्य आधि ॥ ७३ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यते योगः कर्मसु कौशलं ॥ ५० ॥

तो बुद्धियोग विवरिता । बहुषें पाळें पार्थी ।

दीसे हा अरीता । कर्मभासु ॥ ७४ ॥

परि तें चि कर्म आचरिजे । तरी चि हा योग पाविजे ।

जें कर्मबोय साहाजें । योगस्थिति ॥ ७५ ॥

ज्ञानानि बुद्धियोग सवर । तेथ अर्जुना होई थोर ।

मनें करीं अवेर । फलें हेतुचा ॥ ७६ ॥

कर्मजं बुद्धियुक्तं हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबंधविनिर्मुक्तः पदं गच्छंत्यनामयं ॥ ५१ ॥

ज्ञानानि जे बुद्धियोगें ओजले । ते चि पारंगत जाले ।

एही उभयबन्धी सांडिले । पापगुण्यां ॥ ७७ ॥

ते कर्मीं तरि वर्तवि । परि कर्मबंधा नाकलति ।

आणि पातायात कोपति । अर्जुना तेथां ॥ ७८ ॥

मग निरामयभरित । पावति पद अच्युत ।

ते बुद्धियोगयुक्त । अनुर्दरा ॥ ७९ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गंतव्यं निर्वेदं भोक्तव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

तू ऐसा तें होसी । जें मोहाते येथ सांडिसी ।

आणि वैराग्य मानसी । संचरल ॥ ८० ॥

मग निष्कलंक गहन । उपजेल देखें ज्ञान ।

तेजें निष्ठाळ होईल मन । आपसें तूजें ॥ ८१ ॥

तेथ आणिक काही जाणवें । कां मागिलों स्मरणें ।

हे अर्जुना आपणें । पारखील ॥ ८२ ॥

भुतिविप्रतिपत्ता ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाभावशला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

इन्द्रियाधिया संगती । जो प्रसर होंतुसे मती ।

ते स्थिर होईल माबैती । आत्मरूपी ॥ ८३ ॥

समाधिमुखी कैवल । जें बुद्धि होईल निश्चल ।

तें पावसी तू सकल । योगस्थिति ॥ ८४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भावा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितयोः किम्प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तथ अर्जुनु हणें देवा । हा चि अभिप्रा३० आधवा ।

भी पूसैव आतां सांघावा । कृपानिधि ॥ ८५ ॥

मम अध्युतु हणें मुखें । जें किरीटी तुज नीकें ।

तें पूस पां उन्मेखें । मनाचेनि ॥ ८६ ॥

एवां बोळा पाथें । सणितलें सांघा कृष्णार्ते ।

काह हणिजे स्थितप्रज्ञार्ते । उल्लखें केवि ॥ ८७ ॥

आणि स्थिरबुद्धि हणिजे । तो कैसां चिन्ह जाणिजे ।

जो समाधिमुख भुंजे । अखंडितु ॥ ८८ ॥

तो कवणी स्थिती असे । कैसेनि रूपी बिलसे ।

देवा सांघावे हें ऐसे । लक्ष्मीपती ॥ ८९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रजहाति यदा काममस्तर्षाम्पार्य मनोमततम् ।

आत्मन्येवात्माना मुहः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तथ परमसमन्तरणु । पटुणाधिकरणु ।

तो काह तेथ नारायणु । ओळख असे ॥ ९० ॥

हामे अर्जुना तरि परियसैं । हा अभिलाषु प्रीतु मानसी ।

जो अंतरा३० स्वमुखेंसी । करीत असे ॥ ९१ ॥

सर्वम् निवृत्तम् । ते तदि अंतस्करम् अरितम् ।
 वारि निवृत्तमाप्ति पतीतम् । जेणे संगे कीजे ॥ ९२ ॥
 तो कामु सर्वम् जाये । आत्मतोषी मने राहे ।
 तो चि स्थितप्रभु होये । पुरुष जाणे ॥ ९३ ॥

दुःखेष्वनुविप्रमनाः सुखेषु विनतस्वृहः ।

वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५३ ॥

नाना दुःखी प्राप्ती । जेया उद्वेगु नाहि चित्ति ।
 आणि सुखाचिया भाप्ती । अडचिजेना ॥ ९४ ॥
 अर्जुना तेयांकां ठाई । कामक्रोध साहाजे नाहि ।
 आणि भयते नेणे कहीं । परिपूर्ण तो ॥ ९५ ॥
 ऐसा जो निरवधी । तो जाण पा स्थिरबुद्धि ।
 तो मुनि उपाधि— । भेदहीनु ॥ ९६ ॥

यः सर्वत्रामभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नामिनांश्चेति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण का चंद्र जैसा ।
 अधमोत्तमप्रकाश । माप्ति न लगे ॥ ९७ ॥
 ऐसी अविच्छिन्न समता । भूतमात्री सदयता ।
 आणि पाळत नाही चित्ता । कन्हणी काळी ॥ ९८ ॥
 गोमटे काहि पावे । तरि संतोषे तेणे नाभिमये ।
 जो अल्लटेनि नांगवे । विपादासि ॥ ९९ ॥
 ऐसा हर्षमेकरहित । जो आत्मबोधे भरित ।
 तो जाण पा प्रज्ञायुक्त । धनुर्दरा ॥ १०० ॥

यदा संहरते चायं कूर्मो गान्धर्वं सर्वशः ।

इन्द्रिगर्णीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

आत्मा अर्जुना आणिक हि एक । साधेन आहर्क कल्हसीक ।
 जे विषयांतें साधक । लजीति नियमे ॥ १ ॥

देखें कूर्माश्रिया परी । उवाइला अवयव पसरी ।
ना तरि इच्छावसे आवरी । आपणपां चि ॥ २ ॥
तैसि इन्द्रिये आपैती होति । जेयाचें क्षणिये करीति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणें स्थिति । पातळी असे ॥ ३ ॥

विषया विनिवर्त्तते निराहारस्य देहिमः ।

रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ५९ ॥

आश्वादि इन्द्रिये भरति । परि रसनेसि नियमु न करीति ।
तथ सहस्रधा कवलजति । विषई इही ॥ ४ ॥
जैसी बरिवरि पालवी खुडिजे । आणि मूर्छा उदक घालिजे ।
तारि कैसनि नाशु निफाजे । वृक्षा तेया ॥ ५ ॥
तो उदकाचेन वळे अधिकें । जैसा आदवेन आंगें फांके ।
तेसा मानसी विषो पोखे । रसदारे ॥ ६ ॥
एरा इन्द्रियां विखो तूटे । तेसा नियम नैय रमु हटे ।
जें जीवित हें न घटे । एणंविण ॥ ७ ॥
मग अर्जुना स्वभावे । हा ही नियमातें पावे ।
जें परब्रह्म अनुभवे । हाउनि जाइजे ॥ ८ ॥
तें शरीरभाव नाशति । इन्द्रिये विषय विसरती ।
जें सौहंभावप्रतीती । प्रकट होये ॥ ९ ॥
यन्मृतिं तर्ह्य अर्जुना । हें आया नैय साधना ।
जे राहटताति जतना । निरंतर ॥ १० ॥

यत्ततोऽपि कौंतेय पुरुषस्य विषयवितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

जे हाति अभ्यासार्चा घरटी । यमनियमाची ताटी ।
जे मनातें यया मूर्छा । धरनि असति ॥ ११ ॥
तेही कीजति कासाविशी । एया इन्द्रियांची प्रौढि ऐसी ।
जैसी मंत्रहानें विवसी । भगवती कां ॥ १२ ॥

देखै विषय हे तैसे । पावति ऋद्धिचेनि मीसे ।
मग आकलिति स्पर्श । इंद्रियांचेन ॥ १३ ॥
तिथे संधी मन जाये । मग अभ्यासीं टोंठावळा ठाये ।
ऐसें बलिकटपण आहे । इंद्रियांचे ॥ १४ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

ब्रह्मे हि यत्स्येन्द्रियाणि तस्य ब्रह्मा प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥

सर्वाणि आईकें पार्था । एयातें निर्दळी ओ सर्वथा ।
सर्व विपई आस्था । सांझूनियां ॥ १५ ॥
तो चि तू जाण । योगनिष्ठेसि कारण ।
जेवाचें विषयें मुखें अंतष्करण । झांकवें चि ना ॥ १६ ॥
तो आत्मबोधयुक्त । होउनि असे संततु ।
जो मातें हृदया आंतु । विसंभे ना ॥ १७ ॥
यन्हविं बाह्ये विषय तरि नाही । परि मानसीं होईल जरि काहीं ।
तरि साधतू चि हा पाहीं । संसारु असे ॥ १८ ॥
जसा कां विषाचा लेखु । घेतलेया होये बहुबलु ।
मग मिश्रांतु करी नाशु । जीवितासि ॥ १९ ॥
तैसी एयां विषयांची शंका । मनीं बाहाती देखां ।
घातु करी अशेषां । विवेकजातां ॥ २० ॥

ध्यायतो विषयान्मुक्तः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोमिजायते ॥ १२ ॥

जरि हृदयें विषयस्मृति । तरि निःसंगा ही आपजे संगति ।
संगीं प्रकटे मूर्ति । अमिलापाची ॥ २१ ॥
जेथ कामु उपनला । तेथ क्रोधु आदि चि आला ।
क्रोधीं असे ठेवला । संमोहो जाणें ॥ २२ ॥

क्रोधान्नश्यति संमोहः संमोहात्स्मृतिविनाशः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रजह्यति ॥ १३ ॥

संमोहा जाली व्यक्ति । तारि नाशु पावे स्मृती ।
 चंड बातें ज्योति । आहत जैसी ॥ २३ ॥
 मग अज्ञानांध कैवल । तेणें आप्तविजे सकल ।
 तेथ बुद्धि होये व्याकुल । हृदयामाक्षि ॥ २४ ॥
 कां अस्तमानों निशि । जैसी सूर्यतेजातें प्रसी ।
 तेसी दशा स्मृतिभंशी । प्राणियासि ॥ २५ ॥
 जैसी जालंधां पलणि पावे । मग तें काकुलती सैरा धावे ।
 तेसे बुद्धोसि होति भवे । धनुर्दरा ॥ २६ ॥
 ऐसा स्मृतिभंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे ।
 तेथ समूल हें उपडे । ज्ञानजात ॥ २७ ॥
 चैतन्याचा भंशी । शरीरा दशा जैसी ।
 तेसें पुरुषा बुद्धिनाशी । होये देखी ॥ २८ ॥
 ह्यणौनि आहेंक अर्जुना । जैसा त्रिफुलिंगु लागे इधना ।
 मग तो प्रोडु जाला त्रिभुवना । पुरों शकें ॥ २९ ॥
 तेसें विषयांचें ध्यान । जरि विषयें वाढि मन ।
 तरि पसणें हें पतन । गिबसीत पावें ॥ ३३० ॥

रागद्वेषविशुद्धैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

ह्यणौनि विषय आघत्रे । सर्वथा मनौनि सांडावे ।
 मग रागद्वेष स्वभावें । नाशनील ॥ ३१ ॥
 पार्थी आणिक ही एक । जरि नाशले हे रागद्वेष ।
 तरि इंद्रियां विषयें बाधक । रमतां नाहीं ॥ ३२ ॥
 जैसा सूर्य आकाशगतु । रश्मिकरी जगातें स्पर्शतु ।
 तरि संगदोषें काढ लिपतु । तेथिचेनि ॥ ३३ ॥
 तेसा इंद्रियार्थी उदासीतु । आत्मरसें चि निर्भिनु ।
 जो कामक्रोधविहीनु । होउनि अले ॥ ३४ ॥

तेया विश्वि आणिक काही । एक आपणपे वांचूनि नाही ।
 तरि विषय कवण काइ । बाधिति तेया ॥ ३५ ॥
 जरि उदके उदकी बुडीजे । कां अग्नी आगि पोलिजे ।
 तरि विषयसंगी आकलिजे । परिपूर्ण तो ॥ ३६ ॥
 ऐसा आपण चि केवल । होउनि असे निश्चल ।
 तेयाची प्रज्ञा अवल । निजांत मानी ॥ ३७ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६४ ॥

देखै अखंडित प्रसन्नता । आधि जेथ चित्ता ।
 तेथ रीगणें नाही समस्तां । संसारदुःखां ॥ ३८ ॥
 जैसा अमृताचा निर्झर । प्रसवे जेयाचा जठर ।
 तेया क्षुधेतुपेचा अडदर । कहि चि नाही ॥ ३९ ॥
 तैसें हृदय प्रसन्न होय । तरि दुःख कैचें कें आहे ।
 तेथ आपसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपी ॥ ४० ॥
 जैसा निर्वातिचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु ।
 तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्थगपु । योगयुक्ती ॥ ४१ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावायतः शान्तिरशांतस्य कृतः सुखम् ॥ ६६ ॥

इयं युक्तिची कडसणी । नाही जेयाचा अंतःकरणी ।
 तो आकलिला जाण गुणी । विषयादिकि ॥ ४२ ॥
 तेया स्थिर बुद्धि पार्या । कहि चि नाही सर्वथा ।
 आणि स्थैर्याची आस्था । ते ही नुपजे ॥ ४३ ॥
 निश्चलत्वाची भावना । जरि नव्हे चि देखै मना ॥
 तरि शांति केवि अर्जुना । आपु होये ॥ ४४ ॥
 आणि जेथ शांतिचा जीवाला नाही तेथ सुख विसरीनि न रिगे कही ।
 जैसा पापिया

देखें अस्मितासि घावति । तियें बीजें जरी विगडति ॥
तरी अशांता सुखप्राप्ति । बडों शके ॥ ४६ ॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाबमिर्बाभसि ॥ ४७ ॥

क्षणौनि अयुक्तपण मनाचें । तें चि सर्वस्व दुःखाचें ।
प्या कारणें इंद्रियांचें । दमन नीकें ॥ ४७ ॥
इयें इंद्रियें जें जें हणति । तें तें चि जे पुरुष करिति ।
ते तरले चि न तरति । विषयसिंधु ॥ ४८ ॥
जैसी नाथ धडी पावतां । वरिपडी होये दुर्वाता ।
तरी चूकला ही माघीना । अपाउण पावे ॥ ४९ ॥
तैसी प्राप्ति ही पुरुषें । इंद्रियें छालिलि जरि कवातेकें ।
तरी आक्रमिला देहदुःखें । संसारिकें ॥ ५० ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इंद्रियाणोद्दिवाद्येभ्यस्तस्य ब्रह्मा प्रतिष्ठिता ॥ ५१ ॥

क्षणौनि आपुली आपणपेया । जरि इंद्रियें येति आया ।
तरी आणिक ही काही धनंजया । सार्धक असे ॥ ५१ ॥
ऐसी इंद्रियें आपैतीं होति । जेयाचें हणितळें हणियें करिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणें स्थिती । पातली असे ॥ ५२ ॥

या निशाः सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ५३ ॥

आतां आणिक ही एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह ।
अर्जुना तुज सांचेन । परियस्त पां ॥ ५३ ॥
देखें भूतजात निदेलें । जेथ तें चि जेया पाहलें ।
आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रितु जो ॥ ५४ ॥
तो चि त्ते निरुपाधि । अर्जुना स्थिरबुद्धि ।
तो चि जाणें निरुपाधि । मुनीश्वर ॥ ५५ ॥